

To forbruksundersøkelser fra begynnelsen av det 20. århundret

Få statistikker speiler den samfunnsmessige totalitet, og utvikling, så godt som undersøkelser av husholdningenes forbruk. Her gjøres det rede for statistikkens historie i perioden etter den første forbruksundersøkelsen i 1888 og før den første verdenskrig. Det gis også tall for husholdningens bruk av en del viktige varer fra 1860-1870 åra og til 1907. Neste artikkel i serien om forbruksstatistikkens historie vil ta for seg undersøkelsene som ble gjennomført i tida rundt den første verdenskrig.

Espen Søbye

Statistisk sentralbyrå har gjennomført forbruksundersøkelser i over 100 år. I forrige nummer av Samfunnsspeilet ble den første fra 1888 presentert. Tabellene fra 1888 utgjorde viktig bakgrunnsmateriale for innføring av direkte skatt (inntektsskatt) til staten fra 1892. Den neste undersøkelsen av forbruk ble gjennomført i 1906, for å kaste lys over hvordan tollene på viktige forbruksartikler virket sosialt. De første undersøkelsene omfattet av denne grunn bare noen få varer. I 1906 og 1907 ble det imidlertid samlet inn husholdningsregnskaper fra 12 arbeiderfamilier som omfattet alle utgifter til forbruk. Også dagens forbruksundersøkelse omfatter utgifter til alle varer og tjenester, men i dag er hensikten med undersøkelsen først og fremst å gi materiale til utarbeidelse av konsumprisindeksen.

Under behandlingen av budgetkomiteens Indstilling S.XV. (1906) med "foreløpige udtalelser om statsbudgettet", satte Johan Castberg¹ fram følgende forslag: "Regjeringen anmodes om at udrede spørsmålet om vor beskatning, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellige forsørgelsesbyrde og fremlægge resultatet heraf for næste storting om mulig i forbindelse med budgetforelægget."² Han motiverer forslaget ved å hevde at "hvorledes vor toldbeskatning hviler paa de forskjellige indtægter i vort land, et spørsmål af den største interesse, er høist utilfredsstillende løst i de opgaver, man hidtil har derom". Mangel ved materialet var først og fremst at det ikke "stemmer med de faktiske forhold" og "giver indtrykket af den uforholdsmæssige fordeling af toldbyrdernes fordeling paa de smaa og de store indtægter, idet det faktiske forhold maa antages at være, at byrden hviler forholdsvis adskillig tyngre paa de smaa indtægter, end det af disse tabeller fremgaar".

SUKKER OG SELVSTENDIGHET

Det statistiske materialet Johan Castberg viste til, var Boye Strøms tabeller fra den første forbruksundersøkelsen i 1888. Enda en gang var de gjengitt, nå i St.med. nr. 15. (1905-1906) *Angaaende spørgsmaalet om en extraordinær forhøielse af indkomstskatten til staten* og brukt som grunnlag for nye beregninger. Finansminister Edvard Hagerup Bull³ ville ikke gå inn for en "forøgelse av den direkte skat",⁴ da lovene for så vel stats- som kommuneskatten var til vurdering. En forhøyelse av de direkte skattene "ved det nuværende tidspunkt" ville dessuten "virke særlig uheldig, ikke alene gjennom det øgede skattetryk, men ogsaa ved at skabe en følelse af utryghed for fremtiden, der vilde kunne øve en hemmende indflydelse paa udviklingen af vort lands næringsveie og produktionsmuligheder". Finansministeren konkluderte derfor med at "(u)nder disse omstendigheter vilde departementet ikke kunne forsvare at anbefale en yderligere forhøielse af den direkte statsskat". Uten en økning av de direkte skattene, var det utenkelig at de indirekte kunne bli satt ned. Når det gjaldt de indirekte skattene hadde det skjedd endringer siden 1888. Tollen på petroleum var helt fjernet, på kaffe var den satt ned fra 40 til 30 øre pr. kilo og for sukker fra 40 til 20 øre pr. kilo, men sukkertollen ble i 1905 øket til 30 øre pr. kilo. Økningen av tollene på sukker ble vedatt i hemmelig stortingsmøte våren 1905, og skulle sikre midler til "vort forsvarsvesen".

I St.med. nr. 15. (1905-1906) hevdet Finansdepartementet at "den knappe tid" ikke hadde "tilladt at indhente opgaver over, hvorledes det nuværende forbrug fordeler sig paa samfundsklasser og landsdele, har man forsaavidt været henvist til at benytte de ældre opgaver. Man har herved maattet gaa ud fra, at forbruget af kaffe og sukker har øget nogenlunde

jevnt for de paagjeldende samfunds-klasser og landsdele" og "ladet udarbeide saadanne tabeller, idet man som udgangspunkt har benyttet det samlede forbrug af de nævnte artikler i 1904". Departementet føyde straks til at "(s)elvfølgelig holder denne forutsætning ikke heltud stik", tabellene kunne derfor bare gi et "omtrenteliggt billede af det sandsynlige forhold". Bruken av det gamle materialet var i tillegg "vanskeliggjort" fordi "den officielle statistik nu delvis udviser en anden gruppering af samfundsklasser en den ved de ældre tabeller benyttede, saaledes at det til dels har været nødvendig at foretage en skjønsmæssig fordeling, naar samtlige husstande skulde henføres til de tidligere grupper".

Beregningene viste at tollskatten på sukker og kaffe hadde økt for samtlige samfunnssklasser fra 1888 til 1904, selv om det i 1892 ble innført direkte skatt til staten. Grunnen til at tollskatten hadde økt var at forbruket av kaffe og sukker hadde steget. De beregnede tallene for 1904 forutsatte at det fremdeles var slik at klasser med lav inntekt betalte en større andel av sin inntekt i tollskatt enn klasser med høy inntekt. Det var dette oppdaterte materialet Johan Castberg i 1906 fant for dårlig, og det var derfor han forlangte en ny undersøkelse. I løpet av ordskiftet hadde han hatt en "under-

haandskonferance med finansministeren" som resulterte i at han strøk det siste leddet i forslaget, at resultatet av den nye undersøkelsen skulle legges fram alt ved neste års budsjettforhandlinger, men Johan Castberg føyde til et forslag fra Martinsen om at utredningen også skulle gi opplysninger om "udlandets skatteforhold".

Statsråd Hagerup Bull ville ikke "udtale noget mod" det omforente forslaget til Castberg og Martinsen, men fant det riktig å gjøre oppmerksom på at "det vil være meget vanskelig at skaffe paalidelige opgaver". Han fortsatte med å forklare at det var "forholdsvis let - det vil koste meget arbeide og er i og for sig ikke let; men det er forholdsvis let - at skaffe opgaver over, hvordan tolden paa de fiskale artikler fordeler sig. Men man staar jo overfor et meget vanskelig spørmaal, naar man kommer til de artikler, hvorpaa der er lagt beskyttelsestold, idet det for det første er et saa stort antall artikler, der her er tale om, og det for det andet jo ikke er givet, at beskyttelsestolden er udnyttet." Finansministeren konkluderte: "Jeg maa derfor - jeg finder det at være min pligt - forberede stortinget paa, at det baade vil koste penge og tage tid at faa disse oplysninger istand." Men selv om det ville ta tid og koste penger, satte ikke Hagerup Bull seg imot en ny undersøkelse. Han mente at opplysningene, som var "meget vanskelige at skaffe i litteraturen" ville innebære en "betydelig vinding" og føre til "oplysning av samfundsforholdene", om de virkelig lot seg frambringe. Diskusjonen endte med at Castbergs forslag ble vedtatt den 16. mai 1906 med denne ordlyden: "Regjeringen anmodes om at udrede: Spørsmålet om vor beskatning, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellig forsørgelsesbyrde" og gi en oversikt over "udlandets skatteforhold".

En komité af universitetsprofessorer

Den 1. juni 1906 vendte Finansdepartementet seg til Det statistiske Centralbureau og bad om at det ble innhentet oppgaver som kunne belyse tollbeskatningen for en lang rekke varer som var ilagt både beskyttelsestoll og fiskaltold. Det tyder på at departementet må ha planlagt å undersøke hvordan begge typene toll slo ut for grupper av forbrukere. Den 14. juni 1906 ble henvendelsen besvart: "I skrivelse av 1. d.m. har Det kongelige Departement anmodet om Bureauets bistand ved en undersøgelse angaaende beskatningen, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægtsgrupper, og i den anledning skal man fremkomme med følgende bemærkninger".⁵ For at det skulle kunne gis tall for "de forskjellige samfundsklasser og landsdele" var det nødvendig å samle inn et omfattende materiale fra husholdninger som "ikke fører husholdningsregnskap". Oppgavene kom derfor til å bygge på "mere eller mindre skjønsmessige overslag". "Medtager man for mange poster, vil opgavernes kvalitative værdi forringes, ligesom mange derved vil skræmmes fra overhodet at give noget svar."

Vedlagt svarbrevet var utkast til skjem. Det liknet på det som ble brukt i 1888. Også denne gangen het skjemmet "Forbrugsopgave" og først skulle husholdens størrelse registreres (i barn og voksne), men i 1906 skulle også husstandens årlige inntekt "indbefattet fortjeneste af andre end husholderen" oppgis. Siden tollene på petroleum var slettet, var ikke denne varen med, men i tillegg til forbruk av kaffe og sukker skulle det gis opp forbruket av "kjøt (alle slag)" og "flesk (alle slag)", alt i kilogram pr. år. Dessuten skulle det oppgis "årlig udgift til "Beklædning" og "skotøj, iberegnet værdien av, hvad der er forbrukt av gaardens produkter". Også i denne

Tabell 1: Tollskatt på kaffe og sukker etter samfunnsklasse i prosent av inntekt. 1888 og 1904

	1888	1904
Gårdbrukere	3,17	5,99
Husmenn	4,14	5,42
Embetsmenn	1,84	3,49
Næringsdrivende	1,76	3,45
Håndverkere	2,85	4,43
Private betjente	2,80	5,12
Arbeidere	3,19	4,22

Kilde: Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau No.4 1889, Indst. S XXI.(1890), Sth.Prp. Nr. 48. (1890) og St.med.nr.15 (1905-1906)

forbruksundersøkelsen ble skjemaene distribuert av lensmennene på landet og av magistraten i byene, og skulle i "udfyldt stand" være "tilbagesendt (...) inden 14 dage efter modtagelsen". Heller ikke denne gangen ble skjemaene sendt ut etter adresse- eller personlister, men bunkevis til lensmenn og magistrater som skulle sørge for å fordele dem slik at alle grupper ble tilstrekkelig representert. Undersøkelsene i 1888 og i 1906 var av de første som vendte seg til vanlige folk og bad dem om opplysninger som etterpå skulle utarbeides til statistikk. Annen statistikk ble innhentet fra bedrifter og institusjoner og fylt ut av personer som i større eller mindre grad hadde statistikk, regnskap eller bokholderi som yrke.

Det ble i brevet til Finansdepartementet gjort oppmerksom på at det "under alle omstændigheder" ville være "nødt til at supplere indhentede opgaver gennem skjønsmæssige beregninger af forskjellig art og gennem erfaringer fra forbrugsstatistiske undersøgelser i udlandet. I denne forbindelse", het det videre, "kan det ogsaa nævnes at der for tiden af en komite af universitetsprofessorer med bistand af sekretær i Bureauet N. Rygg indsamles detaillerede husholdningsregnskaber fra endel arbejderfamilier i Kristiania og østlandske landdistrikter." Dette materialet "vil maaske i nogen udstrækning kunne nyttiggjøres for den heromhandlede undersøgelse". Det er de tolv "detaillerede husholdningsregnskaber", innsamlet i 1906-07, som er blitt regnet som den første forbruksundersøkelsen, og det er disse regnskapene som kan sammenliknes med de husholdningsregnskaper Statistisk sentralbyrå har innhentet seinere i århundret.⁶

Det var altså 12 arbeiderfamilier, seks fra Kristiania, to fra Eidsfoss, to fra Strømmen og to fra Fetsund som førte inntekter og utgifter fra 30. april

1906 til 29. april 1907. Familiene mottok en "godtgjørelse" fra Eilert Sunds fond for å gjøre det. En komité av professorene Aschehoug, Morgenstierne og Jæger,⁷ ledet av sekretær Nicolai Rygg,⁸ planla undersøkelsen. Initiativet til denne undersøkelsen ble tatt av Bureauet, og var satt i gang før Johan Castberg fremmet sitt forslag i Stortinget.

Det tok ikke lang tid før Det statistiske Centralbureau sendte ut skjema kalt "Forbrugsoppgave". Alt i juni 1906, altså i samme måned henholdsvis fra Finansdepartementet kom, ble det sendt ut 14 645 skjemaer til landdistriktene og 12 100 til byene. "Besvarelsene indløp efterhaanden i løpet av 1906 og 1907",⁹ ble det slått fast, men utarbeidelsen av statistikken ble basert på 2 140 husholdninger fra landet og bare 243 husholdninger fra byene. Både på grunn av det lave antall skjemaer som var returnert¹⁰ og fordi "det store flertall" av skjemaene var "opgjort efter et skjønsmæssig overslag over det regelmæssige forbrug", tok utarbeidelsen av statistikken lang tid. Svarprosenten var lavere enn i 1888, det ble forklart med at i 1906 ble det spurt etter husholdningsinntekt. Det var et tall som for mange var vanskelig å oppgi samtidig som mange vegret seg mot å rapportere det.

Dansk undersøkelse var forbilde

Sekretær Nicolai Rygg stod for begge undersøkelsene, men da han i 1907 ble stipendiat ved universitetet, må det ha forsinket arbeidet. Innholdet i drøftingene i komiteen som planla innsamlingen av regnskap, lar seg heller ikke rekonstruere, men en dansk forbruksundersøkelse ble brukt som mal. Den var gjennomført av Statens statistiske Bureau i 1897 og publisert i 1900 og 1901.¹¹ Den gamle undersøkelsen tok for seg "byarbejdere" og "landarbejdere", og bygde på

218 regnskapsbøker fra landet og 50 fra byene, av disse var 27 fra København. Hensikten med regnskapene var "at Tilvejebringe Oplysninger om Livsvilkaarene i de forskjellige Samfundslag, derunder Ernærings- og Forbrugsforhold". Oppgavene skulle derfor inneholde så vel verdi som mengdetall. Det danske Bureauet bestemte seg derfor for å "fremskaffe en Husholdningsstatistik for Arbejderklassen. En saadan Statistik skulde gøre Rede for Størrelsen af Arbejdernes Indtægter og disses Kilder, Størrelsen af deres Udgifter og disses Fordeling. Det var naturligt den sidste, kun nu og da behandlede Del af Spøragsmaalet, der blev Hovedsagen, altsaa Tilvejebringelsen af en Forbrugsstatistik." Problemet med å få samlet nøyaktig nok oppgaver lå i at "den Omhu i Regnskapsførselen, der nutildags anses for nødvendig i offentlig og privat Forretningsliv" ikke ble anvendt "i det private Liv". Det ble også ansett at "Tid, Lyst og Evne" til å føre regnskap var "ringere" i arbeiderklassen enn i andre klasser. Likevel ble det tatt sikte på å "interessere en Del Arbejderfamilier for Spøragsmaalet og formaa dem til i Løbet af et Aar at føre deres Regnskab i Husholdningsbøger, der paa een Gang vare praktisk brugelige for Husholdningerne og, i Udfyldt Stand, egnede sig til Materiale for statistisk Behandling". Danmarks Statistik fikk lærere "som maatte antages at sidde inde med personligt Kendskab til Arbejderbefolkningen paa de paagældende Steder og at nyde dens Tillid". De skulle fordele regnskapsbøker og "give de paagældende Husmødre Vejledning i Henseende til Udfyldningen".

I den danske undersøkelsen ble det også viet spesiell oppmerksomhet til hva som var den hensiktsmessige nevner i en forbruksundersøkelse. Det var nødvendig med "en "Enhed" som Maalestok for Forbruget" for en av hensiktene med statistikken var at

husholdningene skulle sammenliknes, men fordi de ikke bestod av like mange personer av samme alder og kjønn var det behov for en generalnevner. Den ble i den danske undersøkelsen satt til "det daglige Stofforbrug, udtrykt ved det Antal af varmeenheder (Calorier) der udvikles i 24 Timer, for Personer af Mandkønnet paa over 18 Aar ansat til 2 843".¹²

Arbeiderrepresentantene krevde ny undersøkelse

Nicolai Rygg var stipendiat på Universitetet og materialet fra begge undersøkelsene ble tilsynelatende liggende. I 1909 sendte Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen på vegne av Arbeiderpartiets stortingsgruppe et skriv til Stortinget.¹³ "Det nu raadende toldbeskatningssystem danner et av de stridspunkter, hvorom meningene brytes sterkest i vort land. I 1897 gjordes som bekjendt et tilsprang til indførelse av en toldbeskyttelse som dog først i aaret 1905 vandt en avgjørende seir ved gjen-nemførelsen af den toldtarif som nu gjelder." Arbeiderpartiets gruppe hevdet at forsøkene på å få redusert "de mest uretfærdig virkende todsatser" ble stanset av argumenter om at "toldtarifen bør være stabil ialfald i et visst tidsrom." Det var de store forhøyelsene av tollavgiftene ved århundreskiftet og i forbindelse med og etter 1905, arbeiderrepresentantene reagerte på. Forhøyelsene etter 1905 "var ikke forelagt vælgerne." Finansministerens "sterke hævde av de øyeblikkelige finansielle krav (...) i det bevægede aar 1905" hadde blitt akseptert, men denne "toldpolitiske overrumpling" ble godtatt utelukken-de på grunn av "folkets loyale holdning overfor landets regjering på dette kritiske tidspunkt". De fire representantene hevdet at hele spørsmålets historie "har i det hele medført at striden om selve systemets berettigelse fremdeles er staaende".

Det var ikke bare fiskaltollen de fire kritiserte, de fant også den "nuværende beskyttelsestold forkastelig". Selv om beskyttelsestollen som hadde blitt innført etter 1905, "i nogen grad" ville "ophjælpe norsk landbruk og industri" var den forkastelig, "fordi det i saa tilfælde alene kan opnaaes ved en almindelig fordyrelse av livsformødenheterne, som i og for sig er uretfærdig. Det maa jo samtidig her erindres, at dette medfører en nedsat kjøpeevne og maa - om ikke fattigondet skal vokse sig endnu større end det er, uvilkaarlig føre til betragtelig forhøielse av arbeidslønningerne, hvilket igjen vil motvirke hvad toldbeskyttelsen skulde utrette." Arbeiderpartiets stortingsgruppe mente at tollbeskyttelsen¹⁴ heller ikke i "statsøkonomisk henseende (...) eiet den evne som er paastaaet fra toldvennenes side. Indførselen er ikke gaaet ned og udførselen er ikke steget raskere end før. Forskjellen mellem indførsel og udførsel (handelsballancen) stiller sig ikke bedre". Forslagsstillerne var klar over, i slutten av februar 1909, at resultatene fra undersøkelsen som Stortinget hadde anmodet om i 1906 snart ville være tilgjengelig, men de mente at opplysningene var samlet inn på et for tidlig tidspunkt for å få registrert virkninger av økningen i tollsatsene etter 1905. Fra 1905 til 1908 hadde statens tollinntekter økt med 10 millioner kroner, fra 32 til 42 millioner kroner. Statens utgifter i forbindelse med løsrivelsen fra Sverige, kalt "Ekstraordinære forsvarsforanstaltninger" i statsregnskapet, utgjorde 17,7 millioner kroner fra 1900-1905 og 9,1 millioner kroner fra 1905-1910 og ble i stor grad finansiert gjennom økte tollskatter. Skatt på inntekt og formue til staten var i 1900 5,4 millioner kroner, i 1910 7,4 millioner kroner.

Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen hevdet med støtte i tabellen at

Tabell 2: Statens tollinntekter, toll pr. innbygger og utliknet inntekt. 1888-1908

År	Tollinntekt. Kr	Toll pr. innbyg- ger. Kr	Utlignet inntekt. Mill. kr
1888	18 534 166	9,39	301,8
1889	20 435 248	10,33	308,5
1890	21 555 564	10,83	320,5
1891	20 908 393	10,43	328,0
1892	19 384 265	9,75	346,2
1893	19 231 231	9,90	350,3
1894	20 131 310	9,85	351,6
1895	20 601 780	9,96	360,5
1896	23 131 110	11,03	369,5
1897	26 785 940	12,60	385,7
1898	33 142 662	15,36	406,8
1899	35 645 444	16,28	438,9
1900	33 064 942	14,91	462,6
1901	34 908 148	15,56	479,2
1902	31 685 045	13,79	485,5
1903	32 416 169	14,21	490,9
1904	31 726 239	13,86	486,8
1905	32 290 474	14,04	487,2
1906	37 480 270	16,22	494,9
1907	40 103 564	17,28	512,7
1908*	42 165 000	18,10	535,5

Kilde: Dokument nr. 25 (1909) Fra budgetkomiteen og toldkomiteen. Angaaende bevilgning til en komite for at undersøge spørsmålet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m., s. 3

tollen hadde vokst raskere enn den "utlignede inntægt". Prisene på de varer som ble belagt med toll viste også en "gjennomgaaende stigning", men størst oppmerksomhet "fortjener den rubrik i tabellen, hvori der er udregnet toldbyrden pr. indbygger i det omhandlede tidsrum". Den hadde steget fra 9,39 kroner i 1888 til 18,10 kroner i 1908 "eller med omkring 100 procent". De fire konkluderte derfor: "Vort folks toldbyrder er nu vokset til en saadan høide; at det er uomgængelig nødvendig at skaffe lettelse i dem. Under alle omstendigheder maa derfor ogsaa spørsmålet om nedsættelse eller opphævelse av fiskaltolden paa de almindelige livsformødenheder, særlig kaffe og sukker, komme under overveielse." Det var sukkertollen som først kom i

søkelyset, økningen av tollen fra 20 til 30 øre pr. kilo i 1905 hadde ført til at statens inntekter fra sukkertollen alene økte fra 6 281 000 i 1904 til 10 453 000 i 1907. De fire Arbeiderrepresentantene avsluttet med å foreslå at det "snarest gaas i gang med en saklig undersøkelse og utredning av de herhenhørende forhold. Dette vil formentlig best kunne skje ved nedsettelse av en departemental komite paa 5 medlemmer, som i tilfælde bør kunne forelægge resultatene av sit arbeide for stortinget i 1910." Komiteens oppgave skulle altså være å utrede "toldbeskyttelsens virkninger for landets finansielle stilling, vor toldbeskatning i forhold til befolkningens økonomiske vilkaar i det hele".

Den 17. september 1907 ble forslaget diskutert etter at Anders Buen¹⁵ hadde presentert det. Først hadde forslaget vært behandlet i den "kombinerete budget- og toldkomite", og flertallet i komiteen hadde stemt mot forslaget.¹⁶ Anders Buen la vekt på at arbeiderklassen ikke hadde hatt noen representant på Stortinget da "den forberedende behandling av disse spørsmål"¹⁷ hadde foregått i 1888 og 1897. "Jeg tror for min del at meget af det, vi lader gaa under betegnelsen beskyttelsestold, i virkeligheden simpelten er fiskaltold, og jeg mener endvidere, at meget af den beskyttelsestold, vi har, ikke helt er paa rette plads. Jeg tror, der findes adskillige ting i landet, som kaldes norsk industri, og som beskyttes i stor udstrækning, som bare er et tomt begrep; der findes industriartikler, som for en stor del, trods den store beskyttelsestold, indføres fra udlandet." Anders Buen avsluttet innlegget sitt med å hevde: "(J)eg skal indrømme, at for dem, som finder, at vort nuværende beskatningssystem er retfærdig, er der ikke nogen grund til at gaa til en undersøgelse af disse forhold. Her vil der komme til at staa et skille idag, paa den ene side de, som mener det

modsatte, og som finder det paakrevet, at der snarest mulig kastes fuldt lys over den kjendsgjerning, at smaa-folket i landet er de, som bærer de tungeste byrder. Men enten man holder paa det ene eller det andet system her, saa skulde man tro, at begge parter vover at lade der komme fuldt lys over tingene, at begge parter vover den ting, at lade det samlede folk faa helt og fuldt indblik i disse ting, slig at folket i valg kan træffe afgjørelsen."

Saksordfører og formann i budget- og toldkomiteen, Konow,¹⁸ svarte Buen med å gjøre oppmerksom på at "det, som er det faktiske forhold her, det er, at der allerede for en del aar siden er stillet en anmodning til finansdepartementet og regjeringen om at fremkomme med en udredning af disse forhold og komme med statistiske opgaver, som belyser alle disse ting, det her gjelder at faa belyst, og da at komme med forslag om en komite er ikke nødvendig". Konow hevdet også at det "(i) det hele taget at komme og rode op i disse ting stadig og altid i det system, som er vedtaget, er ikke riktig" og at hele saken mest minnet om et "deklamationsnummer". At tollskattene var urettferdige "har vi jo hørt, sa længe vi har vært her i salen, fra frihandelsmændene og socialisterne, at det var et saadant urettferdig beskatningssystem, vi havde, men det er ikke tilfældet, naar man undersøger sagen samvittighedsfuldt og retsindig". Statsminister Gunnar Knudsen tok selv ordet og fastslo at Norge nok var "et tungt beskattet land". Det hadde først og fremst sin årsak i at landet var "kostbart at administrere" fordi det var stort og "samtidig et meget tyndt befolket" land. Statsministeren mente videre at det nok kunne "fremtrækkes eksempler" på at skattebyrdene falt "urettferdig", men "naar man tager hensyn til de forskjellige systemer, som vi har en blanding af, direkte og indirekte

skatter, saa tror jeg ikke, seet under den synsvinkel, som forholdene i det hele taget er her i verden for tiden, at skattene falder urettferdigere i Norge end i noget andet land".

Anders Buen forklarte Konow at det var hans plikt "at rode op i disse ting", arbeiderrepresentantene var "henvist til at rode op i de ting" som de fant urettferdige. Noe "deklamationsnummer" var det langt fra å være. "Jeg kunde jo sige, at disse folk, som ikke vil have rørt ved vor toldbeskatning, sidder som musen, da den sat paa flesket; den sagde: nu sidder vi alle godt." Buen hadde hørt venstremenn "foran valgene" som snakket om den urettferdige "toldbeskatningen", men "(n)aar saa tingen foreligger til afgjørelse her i salen, saa laater det lidt anderledes: dette er ting, som vi ikke kan røre ved, for det er gaaet for kort tid; urettferdigheden har været for kort!" Buen var slett ikke sikker på at det var riktig å trekke kommuneskatten inn i regnestykket, da måtte det i så fall også pekes på "den omstendighet, at en væsentlig del af de udgifter, som man betaler i kommunen, bidrager til eiendommenes verdiforøgelse." Argumentet om at skattesystemet ikke var "urettferdigere i Norge end i noget annet land" ville heller ikke Buen akseptere: "Ja det spørges nu ikke (...) først og fremst efter, hvorvidt det er ligesaa urettferdig i andre lande. Jeg siger, at vi her i vort land bør naa den høieste grad af retfærdighed, som det er muligt at naa." Forslaget falt med 82 mot 29 stemmer.

UGIFTE SYERSKER

Mot slutten av 1909 var Nicolai Rygg ferdig med bearbeidingen av forbruksoppgavene og de 12 arbeiderbudsjettene. Forsinkelsen kan delvis skyldes at det opprinnelig var meningen at departementet skulle bearbeide oppgavene. Men i mars 1907 etter at det meste av materialet var kom-

met inn, bad det Byrådet om å "overta istandbringelsen av den av Stortinget forlangte utredning". Publikasjonen¹⁹ bygger på to undersøkelser. Den ene var en oppfølging av undersøkelsen fra 1888, den andre var i norsk statistisk sammenheng en ny undersøkelse, "arbeiderbudgetter".

Det vil si helt ny var den ikke. Nicolai Rygg hadde i 1906 publisert statistisk materiale om "Udgifter og Forbrug" til ugifte syersker i Kristiania.²⁰ Bakgrunnen for denne undersøkelsen var en henvendelse fra Norsk Kvindesaksforening til Stortinget i 1895 om "Indsamling af Opgaver til Belysning af kvindelige Arbeideres Lønninger". Stortinget anmodet regjeringen om innsamling av oppgaver som kunne belyse dette, og "Bureauet" ble "bemyndiget til at træffe de nødvendige Foranstaltninger". Det viste seg at det alt fantes noe materiale som kunne kaste lys over emnet. Den parlamentariske Arbeiderkommission (1894) hadde innhentet oppgaver om 821 syerskers økonomiske og sosiale "Forhold". Det viste seg imidlertid ønskelig å innhente flere opplysninger ved å vende seg personlig til syerskene for å "belyse Sider af" deres "Livsvilkaar" som ikke var med i kommisjonens undersøkelse.

Ved hjelp av den kommunale folketellingen for Kristiania ble det utarbeidet lister over syersker og de ble i 1896 tilsendt skjemaer og "(v)ed Udfyldingen af Schemaerne var to af Bureauets kvindelige Funktionærer behjælpelige, dels i Syerskernes Hjem, dels ved deres personlige Fremmøde paa Bureauet". På denne måten ble det innhentet oppgaver fra 317 syersker, og bearbeidelsen av den "dobbelte Række Opgaver" begynte, men ble "i nogen Tid afbrudt" da den "Funktionær, hvem Bearbeidelsen var overdraget, forlod Bureauet".

Først i 1904 ble materialet funnet fram igjen og da var det nødvendig å supplere det med nye opplysninger på grunn av de i "Mellomtiden stedfundne Forandringer i Lønnsvilkaarene". Høsten 1904 og sommeren 1905 ble det innsamlet nytt materiale. Fordi det hadde vist seg ved undersøkelsen i 1896 at "skriftlige Henvendelser er mindre hensiktsmæssige for Øiemedet" ble det nå gjort "direkte personlig Henvendelse i Syerskernes Hjem eller paa deres Arbeidssted". Augusta Thannum fra "Syerskernes Fagforeningsbevægelse" intervjuet syerskene. Det var verken "praktisk muligt eller nødvendigt" å intervju alle syerskene i Kristiania, derfor ble det trukket "et Udvalg, som sikrede et alsidigt og paalideligt Billede" av syerskens kår. Det ble "anvendt al mulig Flid for, at alle Strøg af Byen og alle de enkelte Grupper inden Syfaget skulde blive repræsenterede i det rette Forhold". 525 syersker²¹ ble intervjuet og utgjorde "Hovedgrunnlaget" for undersøkelsen. Men det eldre materialet fra 1894 og 1896 ble bare brukt for "Paavisning af de indtraadte Forandringer" og for "Sammenligning".

Materialet om syerskenes forbruk og utgifter bygger på oppgaver fra alle de tre undersøkelsene (1894, 1896 og 1904/5). Husleie ble registrert i intervjuene i 1904/5, mens utgiftene til mat, drikke, brensel og klær ble innsamlet i 1894. Oppgavene over utgifter og forbruk gjaldt bare for ugifte syersker, det vil si for 157 av totalt 525. I de tilfeller de forsørget barn eller foreldre ble kostnadene delt pr. person.

De aller fleste ugifte syerskene bodde på Grünerløkka. De yngste, "Nybegynderne" hadde de laveste lønningene, under én krone dagen. De bodde ofte hjemme hos sine foreldre. For de tre laveste inntektsgruppene var da også utgiftene større enn inntekte-

ne.²² Nær halvparten, 75, av de ugifte syerskene hadde ikke eget værelse. Den gjennomsnittlige utgiften til husleie var 75 kroner året, for det fikk de et møblert rom med "Bord, Stole og Seng". I en husleie på 75 kroner året "indgaar ogsaa for mange, antagelig Flertallet, Kaffe om Morgen". Syersker som arbeidet for private, "hjemmesyerskene" hadde det som regel bedre. "Ikke faa af disse er bosatte i Homansbyen; deres Indtægter, naar de har stadig arbeide, forholdsvis god, og de bruger gjerne op hvad de tjener, anskaffer sig efterhaanden Nipsgjenstande og Billeder for at smykke sitt Rum eller en Gynge stol og andre Møbler for at gjøre Værelset saa komfortabelt som muligt." Mange av de billige rummene som ble leiet ut, var imidlertid lite hyggelige: "I de tarveligere af disse er en Feltseng, Kommode, et lidet Bord og en Stol det eneste Bohave, og af dette tarvelige Udstyr er kommoden Syerskens egen Eiendom."

Den "største Post i Udgiftsbudgettet er naturligvis Mad og Drikke" og utgjorde mellom 3 og 7 kroner pr. uke. Nicolai Rygg anså 3 kroner pr. uke til mat som et minimum. De som levde for det, kunne "intet afse til Middagsmad ude, og hvad de kan skaffe sig af Middagsmad hjemme bliver heller ikke tilfredsstillende. De spiser da medbragte Smørrebrød med Kaffe eller Melk på systuen i Middagshvilen, og naar de kommer hjem, spiser de Havregrynsgrod eller lidt Flesk og Poteter". Syersker som brukte mellom 5 og 7 kroner til mat spiste regelmessig middag og gjorde det som regel på "smaa billige Beværtningssteder". En middag kostet om lag 30 øre og for det fikk de velge "to Retter (Suppe, Fisk, Kjødret, Dessert)".

Nicolai Rygg mente at det laveste beløp det var mulig å leve for var 300 kroner.²³ Husleia var det vanskelig å få lavere enn 5 kroner pr. måned og

Tabell 3: Ugifte syerskers utgifter til forbruk, etter inntektsgruppe. 1894-1904/5.

Årlig inntekt	Utgifter i alt	Husleie og brensel	Mat og drikke	Klær og skotøy	Diverse
Alle	462	123	198	99	43
Inntil 200	300	93	123	71	13
201-300	400	102	186	87	25
301-400	425	121	176	97	32
401-500	500	124	221	120	35
501-600	450	118	159	125	48
601-700	500	111	250	78	61
701-900	650	184	268	113	85

Kilde: NOS. V. 8. Sosialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania tilligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge

for klær var det også et minimum som det ikke var mulig å gå under "naar hun skal omgaas andre". Det var utgiftene til mat som det gikk an å knipe inn på, men under 180 kroner pr. år sikret verken "tilstrækkelig eller hensigtsmæssig Ernæring. Det er ogsaa karakteristisk, at med stigende Indtægt er det hovedsagelig Udgifterne til Ernæring og Beklædning, som vokser, medens Husleien ikke undgaar nogen betydeligere Forandring." Men i virkeligheten var endringene i forholdet mellom kostnadsartene svært små mellom de ulike inntektsgruppene. Den mest sytematiske endringen er at posten "diverse Udgifter" økte med inntekt, men denne posten var ikke rapportert av syerskene, men fastsatt "skjønsmæssigt". Det var bare tall for husleie, mat og drikke, klær og skotøy og brensel som ble samlet inn fra syerskene.

Forholdet mellom utgiftspostene bolig, mat og klær for de ugifte syerskene gir imidlertid lite kunnskap om det generelle forbruksmønsteret fordi gruppa var spesiell, nær 50 prosent var under 30 år, og levde i enperson-husholdninger.²⁴ Likevel er undersøkelsen den første i Norge som forsøker å gi et bilde av de totale forbruks-utgiftene fordelt på bolig, mat og klær. En tilsvarende undersøkelse fra

Stockholm for barnløse, kvinnelige arbeidere viste at kostnadene til mat utgjorde fra 40 til 60 prosent, mens de i Kristiania utgjorde 43 prosent. Nicolai Rygg viste også til undersøkelser fra amerikanske storbyer hvor kostnadene til hus og mat utgjorde nær 60 prosent av husholdningenes totale utgifter.²⁵

FORBRUGSOPGAVE 1906

Grunnlaget for statistikken var altså oppgaver fra 2 140 husholdninger på landsbygda og fra 243 husholdninger i byene. Det skulle gis tall for statistikk for 10 inntektsgrupper og tre

husholdningsstørrelser. Det vil si i alt 30 grupper på landet og 30 i byene. Fordelte husholdningene seg helt likt i de 30 gruppene, gav det om lag 70 husholdninger i hver gruppe på landet, men bare 8 i hver gruppe i byene. Husholdningene fordelte seg ikke med et like stort antall i hver gruppe, det var flest husholdninger i gruppene med inntekt fra 300-449 kroner, 450-699 og 700-1049 på landet, i byene var gruppene fra 450-699 kroner, 700-1049 og 1050-1999 de største. Siden det statistiske primærmaterialet ikke er bevart, er det ikke mulig nå å angi spredningsmål for gruppene eller å fastslå om inndelingen av husholdningene var et resultat av funn av homogene grupper. I det følgende går det ut fra at de observerte forskjellene tilsvarer forskjeller i virkeligheten.

Av opplysningene som var innhentet på skjemaet "Forbrugsopgave" 1906, begynte Nicolai Rygg med kaffen; den "fiskalartikkel" som utgjorde den "uretfærdigste belastning av de lavere indtægter" fordi forbruket av kaffe "paa det nærmeste" var det samme i en "arbeiderhusholdning som i de mere velstaaende kredser". På de snaue 20 åra som hadde gått siden

Tabell 4: Forbruk av kaffe pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	3,7	(2,6)				
300- 449	5,6	4,4	3,4			
450- 699	5,8	4,8	3,5	(6,7)		
700- 1 049	7,1	4,6	3,9	6,7	5,1	(4,4)
1 050- 1 999	6,4	5,2	4,4	5,9	5,6	4,7
2 000- 2 999	7,6	6,4	4,9	6,8	5,8	4,0
3 000- 4 499	(8,2)	6,9	5,4		5,2	(4,8)
4 500- 6 999		(7,0)	6,2	(7,2)	(4,9)	(3,4)
7 000-10 499			6,4			(5,4)
10 500 og over			(6,0)		(5,5)	(6,9)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

undersøkelsen i 1888, hadde kaffe-forbruket både på landet og i byene steget slik at de laveste inntektsgrup-pene brukte samme mengde kaffe som gjennomsnittet i 1888.²⁶ Ellers bet Rygg seg merke i at forbruket av kaffe på landet faktisk var avhengig av inntekt. Jo høyere inntekten var, desto høyere ble kaffe-forbruket, mens forbruket i byene var uavhen-gig av inntekt. Både på landet og i byene falt forbruket med forsørgel-sesbyrde, forklaringen var at mindre-årige barn sjelden drakk kaffe.

Forbruket av sukker hadde steget en-da mer enn forbruket av kaffe siden undersøkelsen i 1888. Den gangen var gjennomsnittsförbruket på landet 3,7 kilo og i byene 9,5 kilo. I 1906 hadde gruppene i byene med lavest inntekt et forbruk som lå tre-fire kilo høyere enn gjennomsnittsförbruket i 1888, mens gruppa med lavest inn-tekt på landet hadde et forbruk som tilsvarte gjennomsnittsförbruket fra 1888, nemlig 3,7 kilo. Mens sukker-forbruket i byene var 2 1/2 gang så stort i byene som i bygdene i 1888, var det bare to ganger så stort i 1906.

Mens forbrukstallene for kaffe stemte godt overens med tallene fra import-

statistikken, var overensstemmelsen dårlig for sukker. Hovedårsaken ble antatt å være at oppgavegiverne had-de beregnet sukkerforbruket i en normaluke og ikke tatt hensyn til "ekstraforbruk, navnlig i syltetiden". Det viste seg at sukkerforbruket "av-henger i betydelig grad av Indtæg-ten", men også her var det forskjell på by og land, denne tendensen var imidlertid for byene "ikke særdeles betraktelig". Årsaken til det var at for-bruket i "den arbeidende klasse i de senere aar" hadde steget "saa sterkt".

Undersøkelsen av forbruket av kjøtt og flesk ble innhentet for første gang fra husholdningene og kunne derfor ikke sammenliknes eller kontrolleres mot tidligere oppgaver. Oppgavene viste at forbruket av kjøtt og flesk for hele landet var vel 30 kilo pr. innbyg-ger. I byene 37, 8 kilo (29,9 kilo kjøtt og 7,9 kilo flesk) mens det på bygdene ble brukt 27 kilo (15,7 kilo kjøtt og 11,3 kilo flesk). Det var mer enn de 25 kiloene Ole Jacob Broch hadde anslått i 1876,²⁷ og det L. J. Vogt hadde kommet fram til i 1877 selv om fordelingen av forbruket på kjøtt og flesk opplagt var misvisende hos Vogt,²⁸ men betydelig mindre enn de 44 kiloene som Amund Helland

hadde beregnet for 1893 (se note 25).

Rygg kontrollerte også tallene for kjøtt og flesk fra "Forbrugsoppgave" mot statistikk fra kjøttkontrollene i byene. Ifølge disse tallene skulle for-bruket av kjøtt og flesk ha vært 42 kilo, det vil si om lag det samme tal-let som Amund Helland kom fram til for 1893 og over ti kilo mer enn talle-ne fra "Forbrugsoppgave". Tallene for kjøtt og flesk kan ha vært for lave da oppgavene ble innhentet sommer og tidlig høst, altså før slaktetida for båd-e sau og gris. Men tallene viste med all ønskelig tydelighet et mønster som har gått igjen i alle seinere undersøkelser av forbruk av kjøtt og flesk. For det første ble det gjennom-gående brukt mer flesk på landet enn i byene, og for det andre steg nok for-bruket av flesk på landet med inn-tekt, fra 11 til 18 kilo, fra 13 til 17 og fra 11 til 20 kilo for de tre familie-størrelsene, men et like påtakelig trekk var at i de høyeste inntekts-gruppene, falt forbruket av flesk. Denne tendensen var enda tydeligere i byene, hvor det faktisk var slik at det var de laveste inntektsgruppene som hadde det høyeste forbruket av flesk.

Forbruket av kjøtt derimot økte med inntekt både på landet og i byene, men det falt med økende forsørgel-sesbyrde, mer på landet enn i byene. Tallene viste også at kjøttforbruket fortsatte å øke med inntekt, mye mer enn forbruket av flesk minket. Det var altså ikke bare slik at kjøtt erstat-tet flesk. Ut fra disse tallene var det ikke rart at det ble reagert på at tol-len på flesk ble økt fra 10 til 15 øre pr. kilo, mens tollen på kjøtt ble stå-ende på 10 øre pr. kilo (se note 14).

Nicolai Rygg mente at "Departemen-tets uttalelse om disse tollskatter" fra 1890 ikke passet lenger. "Dette gjæl-der først og fremst sukkeret. Dets be-

Tabell 5: Forbruk av sukker pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	3,7	(2,9)				
300- 449	7,5	5,1	3,9			
450- 699	8,4	6,5	4,1	(14,4)		
700- 1 049	13,3	7,9	5,9	15,3	12,4	(12,9)
1 050- 1 999	18,1	12,5	10,2	18,1	16,7	14,2
2 000- 2 999	24,7	17,5	10,2	18,8	20,6	13,1
3 000- 4 499	(29,1)	18,9	15,1		17,9	(17,9)
4 500- 6 999		(25,8)	18,6	(39,8)	(25,5)	(18,7)
7 000-10 499			16,6			(21,6)
10 500 og over			(21,8)		(27,8)	(35,7)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 6: Forbruk av kjøtt pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	8,6	(9,4)				
300- 449	17,8	13,3	9,2			
450- 699	16,7	14,9	15,1	(23,0)		
700- 1 049	28,3	19,1	16,4	33,7	19,9	(16,3)
1 050- 1 999	31,5	23,2	20,4	39,0	29,0	26,9
2 000- 2 999	49,8	32,2	24,9	47,2	33,9	33,3
3 000- 4 499	(57,1)	45,9	35,5		47,3	(41,2)
4 500- 6 999		(54,1)	42,2		(61,2)	(40,0)
7 000-10 499			33,8			(72,0)
10 500 og over			(51,2)			(115,4)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 7: Forbruk av fleisk pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	11,3	(4,6)				
300- 449	14,4	12,9	11,3			
450- 699	15,9	13,7	12,3	(12,8)		
700- 1 049	15,1	16,1	14,6	10,7	8,7	(8,9)
1 050- 1 999	18,0	17,2	16,2	10,4	6,9	7,9
2 000- 2 999	13,6	17,4	18,6	7,5	9,7	7,6
3 000- 4 499	(10,0)	14,8	20,2		6,6	(5,7)
4 500- 6 999		(24,8)	20,3		(5,4)	(5,6)
7 000-10 499			18,2			(11,4)
10 500 og over			(17,5)			(7,7)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 8: Tollskatt på kaffe og sukker i prosent av inntekt, etter bosted og familiestørrelse. 1906

Inntekt	Bygder			Byer		
	2 voksne	4 voksne	6 voksne	2 voksne	4 voksne	6 voksne
250	1,78	2,64				
375	2,10	3,04	3,50			
575	1,49	2,36	2,38	2,20		
875	1,40	1,71	2,01	1,51	2,40	3,56
1 525	0,96	1,39	1,72	0,94	1,75	2,23
2 500	0,77	1,15	1,08	0,61	1,27	1,23
3 750	0,60	0,82	0,98		0,74	1,09
5 750		0,69	0,77	0,50	0,63	0,70
8 750			0,47			0,55
10 500			0,47		0,38	0,73

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

skatning viser slet ikke gunstige forhold." Men det var heller ikke så enkelt å sammenlikne de to undersøkelsene for "ved undersøkelsen av 1889 blev befolkningen delt op, ikke efter indtægt, men efter stilling. Og disse to inndelingsprincipper falder slet ikke sammen." Resultatet av undersøkelsen fra 1906 var i alle fall at:

1. Kaffetolden virker omvendt progressivt (regressivt).
2. Det samme gjelder sukkertolden, omend ikke saa sterkt som kaffetolden.
3. Begge skatter har det tilfælles, at de tynger sterkere, jo større forsørgelsesbyrden er."

TOLV ARBEIDERBUDGETTER

De tolv arbeiderhusholdningene registrerte inntekter og utgifter til forbruk fra 30. april 1906 til 29. april 1907. Hver måned sendte husholdningene inn oppgavene som, i noen grad, ble kontrollert. En del av opplysningene i regnskapene ble anvendt i forbindelse med vurderingen av tollskatten. Men de tolv husholdningsregnskapene utgjorde naturligvis et alt for spinkelt materiale til at sikre slutninger kunne utledes og benyttes direkte i undersøkelsen av de sosiale virkningene av tollskatten. Oppgavene dekket dessuten bare én samfunnsklasse. Regnskapene ble heller ikke analysert fra noe annet sikte eller satt inn i et videre perspektiv. Det er påtakelig siden innsamlingen av dem ble planlagt og var i gang før Stortinget bad om en ny undersøkelse av tollskattene. I det minste av den grunn må det antas at undersøkelsen hadde en annen begrunnelse og at den skulle gi svar på andre spørsmål. Sammensetningen av komiteen som planla innsamlingen av husholdningsregnskapene, tyder også på at det lå et generelt samfunnsvitenskapelig sikte under. Uansett hva begrunnelsen var for undersøkelsen, ble ikke "arbeiderbudgettene" analysert. Men perspektiv eller vitenskapelig sikte,

utover tollskatten, glimerer med sitt fravær i presentasjonen av materialet. Det som tilsynelatende kan se ut som en feil eller forsømmelse, utgjør i virkeligheten styrken til "arbeiderbudgettene". Husholdningsregnskapene ble publisert omtrent slik det må ha kommet inn og minner mer om rått og ubearbeidet tallmateriale enn statistikk, blant annet skulle både verdi og mengdetall oppgis, men for en rekke varer er mengdetall ikke oppgitt. Det er opplagt at det er mangelen på, eller i alle fall bortfall av, analytisk perspektiv som har bevart materialet for ettertida ved at det rett og slett bare ble publisert som "Bilag 1. Tolv Arbeiderbudgetter" uten at det er ordnet av et skjønn som ligger til grunn for all revidering og kontroll av data. Fraværet av analytisk perspektiv har reddet materialet fra å bli redusert til en eller annen hensikt. Dette har bl.a. ført til at det ikke er noen diverseposter i de "tolv arbeiderbudgettene". Diverseposten i tabell 9 er et resultat av bearbeidingen som er foretatt nå og utgjøres av følgende poster som er spesifisert for hver husholdning: Reiser, sporvogn, frakt, fester, basarer, barneleker, juletre, blomster, lommepenger, tjenerhjelp, utgifter under militærtjeneste, presanger, begravelser, gravpynt, avdrag og rente av gjeld og diverse. For diversebeløpene er det, med to unntak, gjort rede for hva det dreier seg om (tegning av aksje i Folkets Hus og fotografier).

Varene og tjenestene ble gruppert i 13 hovedposter: "Næring, Spirituosa og tobak, Beklædning, Bolig, Brændsel og lys, Vask, renlighet, Anskaffelse av indbo m.v., Lægehjelp, medicin m.v., Forsikring, Fagforeningskontingent, Skatter, Aviser m.v. og Andre utgifter". Hovedposten "Næring" var igjen delt inn i sju undergrupper: "Kjøtvarer, Fisk, Melk, smør, ost og egg, Brød, mel og gryn, Poteter, grønnsaker og frukt, Kaffe, te, krydderier

og andre kolonialvarer og Mat, fortæret ute". I alt 185 vareslag var regnet opp under hovedposten "Næring". Oppgavene omfattet til sammen 270 varer og tjenester. Husholdningene skulle oppgi både verdi- og mengdetall, men i tabellene er det forholdsvis mange eksempler på at det bare var gitt tall for verdi. I tabell 11 er det konstruert mengdetall dels ut fra prisoppgaver fra 1906-1907 og dels ved å benytte de andre regnskapene som hadde gitt både verdi- og mengdetall for den aktuelle varen.

Fire av husholdningene holdt gris, ingen av Kristiania-familiene gjorde det, men de to fløterfamiliene i Fet-sund og de to jernarbeiderfamiliene på Eidsfoss. For disse fire familiene ble utgiftene "ved kreaturhold" trukket fra inntektene, mens verdien og mengden av flesket ble ført opp som forbruk av svinekoteletter, fersk ribbe, salt flesk osv. Oppgavene over hva husholdningene har brukt er svært detaljerte, kjøttvarene ble fordelt på 39 forskjellige slag, f.eks. ikke mindre enn 12 forskjellige slag pølse. Nå har ikke hver eneste husholdning spredt sitt forbruk på alle disse kjøttvarene, for familiene som holdt gris, gikk det mest i salt flesk, men det er likevel stor forskjell på hvor differensiert arbeidernes forbruk var i forhold til forbruket bare 50 år tidligere som stort sett var grøt, poteter, sild og flatbrød.

Også osteforbruket var differensiert, det ble skilt mellom mysost, geitost, primost, nøkkelost, sveitserost, fetost, pultost, gammelost og gaudaost. De fleste familiene har brukt nesten alle disse osteslagene i løpet av året. Poteter, erter, kål og kålrabi utgjorde nok mesteparten av grønnsakene og frukten som ble brukt, men de fleste familiene hadde også blåbær, rips, stikkelsbær og bringebær. Åtte av de tolv familiene hadde spist appelsiner i løpet av året, fra drøyt ni kilo til

1 1/2 kilo, en familie hadde også brukt 1/2 kilo druer.

Posten vask og renslighet inneholdt mye mer enn de 2,4 kiloene med grønnsåpe som L. J. Vogt registrerte for sine familier i 1870-åra og bestod av vaskesåpe, grønnsåpe, salmiakksåpe, soda, lut, stivelse, vaskepulver, boraks, blåkule, skuresand, pussestein, pussepomade, blanksverte, skokrem, ovnsverte, vask og stryking av tøy, hjelp til vask og skuring, klipping, barbering og bad. Bare snaut 40 år tidligere skildret O. J. Broch sengeklærne på landsbygda og reingjøringen av dem slik: "Skindfeld-Sengen og Åklede-Sengen samt Halmmadrat-sen give Anledning til Opsamlen af megen Smuds og Utøi. Ubehagelig Sengelugt og Utøi (såkaldet "Bit") er derfor almindelig. Om Sommeren bæres derfor undertiden Sengeklæderne ud på en Myrtue, for at lade Myrene gjøre det af med Utøiet."²⁹

Likevel er kanskje det mest karakteristiske trekket ved de "tolv arbeiderbudgettene" at samtlige husholdninger består av en familie. Riktignok har et par av familiene hatt losjerende i deler av året,³⁰ men det rokker ikke ved at en arbeiderhusholdning ble utgjort av en arbeiderfamilie. Familiene var også ensartet når det gjaldt antall medlemmer, men mennene i Kristiania-familiene var gjennomgående noe eldre enn mennene i familiene på Østlandet. I Kristiana var fire over 40 år, mens bare én var 40 år på Østlandet, de øvrige var rundt 30. Aldersforskjellen skulle likevel ikke innvirke på inntektsoppgavene, for ved 30-årsalder hadde de under enhver omstendighet stått lenge i arbeid. Nicolai Rygg opplyste ikke om de to lensearbeiderne fra Fet-sund var sesongarbeidere, men det er sannsynlig. Mennenes årsinntekt var under 1 000 kroner, den ene familien tjente ekstra ved å ta imot losjerende, den andre ved å dyrke et jordstykke.

Tabell 9: Husholdningsregnskaper for 12 arbeiderhusholdninger. 1906-1907. Kroner

	Kristiania									Eidsfoss		Strømmen		Fetsund	
	Alle	Kristia- nia	Østlan- det	Smed	Jern- dreier	Snek- ker	Sli- per	Losse- arbeid- er	Losse- arbeid- er	Former	Meka- niker	Snek- ker	Sjauer	Lense- arbeid- er	Lense- arbeid- er
Mannens alder				30	30	46	43	48	56	34	40	32	32	31	29
Antall barn	3,4	3,5	3,3	4	2	4	4	5	2	2	5	2	4	4	3
Bolig, antall rom ¹	2,8	3	2,3	3	3	3	3	3	3	2	2	3	2	2	3
Inntekt	1283,8	1360,3	1207,2	1511,9	1234,8	1325,1	1400,7	1445,3	1244,1	966,9	1673,1	1149,8	1306,2	1061,0	1086,4
Forbruk	1209,3	1324,6	1094,0	1510,8	1122,4	1308,0	1389,0	1391,5	1226,1	839,6	1494,2	1033,7	1306,2	890,3	1020,4
Kjøtt	147,6	136,6	158,7	179,1	109,2	119,2	104,6	139,8	167,5	150,0	227,2	127,7	178,5	152,1	116,7
Fisk	20,2	29,5	11,0	23,2	18,0	31,5	13,2	27,9	63,1	11,7	6,7	13,8	11,6	11,1	10,9
Melk, smør, ost, egg	245,8	247,5	244,0	264,9	296,6	239,2	263,8	244,0	176,7	181,2	400,0	219,8	278,4	175,6	209,1
Brød, mel, gryn	141,1	148,1	134,1	143,4	95,5	131,8	215,8	212,4	89,4	108,9	200,5	68,9	182,8	135,9	107,8
Grønnsaker og frukt	36,2	37,5	35,0	43,1	34,4	32,6	26,4	32,9	55,6	9,4	67,9	21,2	37,3	25,9	48,1
Kolonialvarer	100,1	92,3	108,0	95,5	75,6	103,8	89,2	97,2	92,5	94,9	133,1	78,8	157,6	78,9	104,4
Alkohol og tobakk	38,6	55,9	21,4	58,3	66,1	49,5	60,6	36,7	64,2	13,9	33,9	18,0	28,6	25,8	8,0
Klær og skotøy	161,3	150,1	172,4	146,3	80,4	149,4	197,6	182,4	144,7	116,2	281,3	151,4	218,7	136,2	130,6
Bolig	129,1	210,2	48,0	200,0	150,0	276,0	216,0	240,0	179,0	-	-	84,0	60,0	60,0	84,0
Brensel og lys	62,4	66,6	58,2	85,9	61,5	61,1	43,7	62,4	84,8	52,5	68,2	46,1	51,6	58,9	71,6
Vask og hygiene	14,5	19,9	9,1	37,2	16,3	9,2	9,1	24,9	22,6	12,6	10,2	11,7	6,2	5,3	8,7
Innbo	18,0	17,5	18,5	66,6	3,9	12,7	9,1	3,5	9,3	13,1	7,6	16,1	39,3	7,3	27,8
Helse	6,1	5,4	6,8	1,9	0,2	12,5	-	-	17,8	0,5	1,9	16,6	0,2	2,5	19,3
Forsikring	13,1	14,3	11,9	21,3	17,6	16,0	16,0	14,7	-	13,2	13,2	24,8	8,4	6,0	6,0
Fagforenings- kontingenter	16,7	23,2	10,3	47,5	51,0	2,0	2,0	15,8	20,7	33,1	28,6	-	-	-	-
Skatter	10,1	9,1	11,1	4,4	18,0	17,1	10,9	2,7	1,5	3,5	4,8	33,3	10,1	3,8	11,0
Avis og bøker	10,2	14,1	6,2	19,1	8,8	14,3	15,6	14,4	12,4	6,6	9,4	9,0	4,1	3,1	5,1
Andre utgifter	38,3	46,2	29,5	73,2	19,7	30,3	95,6	40,0	24,2	18,6	-	92,5	12,5	2,0	51,4

¹ Kjøkken medregnet
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skatternes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Det skaper også vanskeligheter for fortolkningen av materialet at de to arbeiderfamiliene fra Eidsfoss har fri bolig gjennom arbeidet. Under enhver omstendighet var utgiftene til bolig på Østlandet lavere enn i Kristiania, men ikke så mye som det framstår som nå: 48 mot 210 kroner. Målt i antall rom bodde Kristiania-familiene bedre. Samtlige av familiene i hovedstaden leide leiligheter med to rom og kjøkken, mens kjøkken og stue var det vanligste for arbeiderfamiliene på Østlandet, bare én av familiene utenfor Kristiania bodde i et lite hus (to rom).

Kristiania-familiene hadde høyere inntekter enn arbeiderfamiliene på Østlandet, 1 360 mot 1 207 kroner. Husholdningens inntekter var ensbetydende med familiefarens arbeidslønn for fem av de seks familiene i Kristiania, mens alle seks arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania hadde inntekter av husdyrhold, jordbruk, sønner og døtres arbeidslønn, utleie av rom, plukking av bær, ved-sanking osv. Arbeidslønna utgjør imidlertid den vesentligste delen også av disse familienes inntekt. Det er bare for mekaniker-familien fra Eidsfoss at andre inntekter enn mannens lønn utgjør en stor del av familiens totale inntekter. Mannens lønn var 1 100

kroner, familiens totale inntekter, etter at driftsutgifter var trukket fra, 1 673,10 kroner.

Sammensetningen av kostnadsartene for de ugifte syerskene i Kristiania (1894-1904/5) var 43 prosent til mat og drikke, mens 26 prosent var husleie og brensel. I arbeiderhusholdningene gikk i gjennomsnitt 58 prosent av alle utgiftene til mat, mens 17 prosent gikk til bolig og innbo. Utgiftene til mat lå mellom 69 og 50 prosent, mens utgiftene til bolig varierte, mellom 5 og 27 prosent. Kristiania-familiens utgifter (tallene fra 1-6 uten parentes i tabell 10) viser imidlertid liten variasjon, det var familiene bosatt på Østlandet (tallene 7-12 uten parentes i tabell 10) som framviste den største variasjonen. De to største utgiftsartene, mat og bolig og innbo, viser en bemerkelsesverdig liten variasjon for Kristiania-arbeiderne. Om lag halvparten av utgiftene gikk til mat, mens drøyt 20 prosent gikk til bolig.¹

I tabell 10 er de tolv arbeiderfamiliene rangert etter inntektsstørrelse. Det er nok en tendens til at de relative tallene for utgiftene til mat faller med økende inntekter. Mønsteret er likevel langt fra klart, og det skyldes i hovedsak de seks arbeiderfamiliene fra

Østlandet. Det er igjen fri bolig for to av familiene, egenproduksjon av kjøtt og poteter, samt inntekter fra salg og andre inntekter enn mannens arbeidslønn som skaper variasjoner i utgiftenes sammensetning. For Kristiania-arbeiderne derimot blir tallene, både de relative og de absolutte, svært like.

Husholdningene er rangert etter inntekt slik at den med høyest inntekt står først (tallet i parentes angir rang etter inntekt). Det andre tallet svarer til rekkefølgen på husholdningene i tabell 9, husholdning nr. 8 er altså mekanikerfamilien fra Eidsfoss.

Mengdetallene for de viktigste forbruksartikler viser til dels store forskjeller sammenliknet med tallene til Amund Helland og L. J. Vogt (tabell 1* i note 25 og tabell 2* i note 28). En del av forskjellene skyldes naturligvis at tallene er beregnet på forskjellige måter (når det gjelder Vogt hersker det ganske stor usikkerhet om hvordan tallene er framkommet og det ligger også en feilkilde i omregningen fra de gamle hulmålene og til kilo) og at utvalget fra 1906 er lite. Men det er nok likevel riktig at forbruket av mel gikk ned fra 1870-åra og til 1906, og at forbruket av kjøtt steg, men nedgangen i forbruket av

Tabell 10: Utgifter etter hovedposter i prosent av de totale utgiftene.¹ 1906-1907

	Alle	(1) 8	(2) 1	(3) 5	(4) 4	(5) 3	(6) 10	(7) 6	(8) 2	(9) 9	(10) 12	(11) 11	(12) 7
Mat	57,6	69,3	49,6	54,2	50,3	50,3	65,8	52,6	56,1	51,3	58,5	65,1	66,2
Alkohol og tobakk	3,1	2,3	3,9	2,6	4,4	3,8	2,2	5,2	5,9	1,7	0,8	2,9	1,7
Klær og skotøy	13,3	18,8	9,7	13,1	14,2	11,4	17,0	11,8	7,2	14,6	12,8	15,3	13,8
Bolig og innbo	17,2	5,4	21,5	23,5	19,4	27,4	9,2	24,8	20,3	15,3	18,0	14,2	7,8
Andre utgifter	8,2	3,9	11,1	6,3	9,5	7,0	2,8	6,3	10,3	17,0	9,1	1,9	9,0

¹ Tallene uten parentes i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9. Tallene i parentes svarer til rangering etter inntekt. Familien med høyest inntekt har fått nr. (1) osv.
Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 11: Forbruk pr. person pr. år.¹ 1906-1907. Kilo

	Alle	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kjøtt og flesk	28,4	31,2	28,5	22,6	16,5	22,3	38,8	39,9	35,4	30,6	32	27,5	22,3
Melk, liter	144,6	131,2	166,0	76,2	151,3	84,8	58,5	129,5	282	199,8	170	124,3	161,8
Smør, margarin og fett	13,9	13,8	15,1	10,1	13,1	15,6	20,3	16	17,8	12	19	11,9	13
Brød, mel og gryn	106,8	80,7	90,6	79,9	134,9	120,8	91,0	102,9	146,4	66,4	147,5	119,7	100,8
Ost	4,4	3,1	8,5	4,6	2,5	3,1	4,1	2,8	3,4	8,4	5,9	2,4	4,0
Egg, stk	36	67	92	46	33	13	30	40	10	52	8	13	26
Poteter	77,8	61,8	123,2	59,3	63,8	64,9	145,9	52,5	105,0	27,8	83,8	82,8	63,0
Sukker	10,7	8,6	7,8	11,5	7,1	8,0	14,9	15,6	13,1	11,1	10,4	8,1	11,9
Salt	11,9	8,7	9,5	7,7	8,0	8,3	20,5	27,0	5,1	10,0	8,7	9,2	20,0
Kaffe	4,4	4,1	4,7	2,8	4,3	3,6	5,4	6,2	4,9	3,7	7,1	2,3	3,9
Sjokolade	0,3	0,4	1,1	..	0,1	0,1	..	0,5	0,2	1,1	..	..	0,2

¹ Tallene i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

mel er nok overvurdert og økningen i forbruket av kjøtt er nok undervurdert i de tre tallseriene. Forbruket av poteter mellom tallene til Vogt og tallene fra arbeiderregnskapene fra 1906 stemmer godt overens, begge tallene indikerer et forbruk på om lag 80 kilo pr. person pr. år.

En sammenlikning av mengdetallene fra 1906 med mengdetallene for arbeidere fra undersøkelsen i 1958, viser at tallene ikke hadde endret seg mye.³² Forbruket av kjøtt og flesk hadde steget fra 28 til 30 kilo pr. person, forbruket av melk var om lag det samme, 145 liter pr. person i 1906 mot 158 liter pr. person i 1958. Forbruket av poteter var nesten 80 kilo i begge undersøkelsene, men forbruket av sukker hadde steget sterkt, fra drøyt 10 til 26 kilo pr. person pr. år.

Resultatet av forbruksundersøkelsen som Johan Castberg forlangte, ble at NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde, fikk navn og ble trykket som Bilag 1 til St.med. nr. 11 (1910), og som var ett av et utall dokumenter i forbindelse med revisjonen av skattelovene i 1911.³³

Det var i alle fall tre hovedgrunner til at spørsmålet om tollskatt på forbruksvarer kom mer i bakgrunnen. Under behandlingen av skattespørsmålet i 1910 og 1911 gikk Det norske Arbeiderparti inn for at kommunene i størst mulig utstrekning fortsatt skulle få bestemme høyden på den kommunale inntektsskatten. Før 1911 kunne flertallet i kommunene ilegge skatteprosenten. I 1911 ble loven regulert slik at kommunene bare kunne ilegge en inntektsskatt på opp til 10 prosent. Det norske Arbeiderpartis prioritering av kommuneskatten hang sammen med reglene som gjaldt for stortingsvalgene. Ved valget i 1906 hadde partiet 16 prosent av de avgitte stemmene og 10 mandater, ved valget i 1909 fikk partiet nær 21 prosent av stemmene, men bare 1 nytt mandat, altså til sammen 11. For Arbeiderpartiet så det ut for at "veien til makt i Stortinget tilsynelatende" var "stengt". Derimot var partiet mektig i "kommuner med en tallrik arbeiderbefolkning" derfor skulle kommunene "erobres" og bli "brohoder for en sosialistisk politikk. (...) Kommunesosialismen var trolig for mange et forsøk på å rydde en alternativ vei fram mot sosialismen i en tid da kontrollen med statsapparatet lå utenfor partiets rekkevidde."³⁴

Den andre hovedgrunnen var at Arbeiderpartiet og Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon vendte seg til Stortinget i 1910³⁵ for å få utviklet en indeks som viste svingningene i levekostnadene. En vesentlig bestanddel i utarbeidelsen av en slik indeks var og er forbruksundersøkelser. Det ble naturligvis viktigere for både Landsorganisasjonen og Arbeiderpartiet å drive lønnskamp enn å endre skattelekene.

Den tredje hovedgrunnen til at spørsmålet om de indirekte skattene, for en tid, ble skjøvet ut av det politiske brennpunkt var den første verdenskrig. W. Kent hevdet at "(f)orholdene under krigen medførte - hos oss som i andre land - en veldig forøkelse av skattnes udbringende. Samtidig fant der imidlertid sted en sterk forskyvning mellom direkte og indirekte skatter. De utlignede beløp av skatt på inntekt og formue viste meget stor stigning". Her støttet W. Kent i Finansdepartementet seg til Einar Normanns utredning fra 1920: "Angående ophevelse av tollene som dyrtidsforanstaltning". W. Kent siterte Normanns konklusjon: "Dyrtiden har således i sig selv virket som en overordentlig kraftig nedsettelse av tollbyrden."³⁶ Inflasjonen under og etter

den første verdenskrig reduserte tollskattene til nesten ingenting, og følgelig ble avskaffelsen av dem et lite aktuelt politisk spørsmål.

1. Johan Castberg (1862-1926), cand. jur. 1884, finansdepartementet 1885-87, sakfører på Gjøvik 1888, 1901 statsadvokat i Hedmark og Oppland, Formann i Oppland felles arbeiderforening 1888-94 og i Kristiania Amts arbeiderforening 1894-1923, stortingsmann for Oppland 1900-09 og fra 1913-24. Justisminister i Gunnar Knudsens første regjering 1908-10 og Norges første sosialminister i Gunnar Knudsens annen regjering 30. januar 1913 til 22. april 1914. Johan Castberg støttet seg, ifølge Trond Hegna (Arbeidernes Leksikon, 2. Bind s.17f), politisk til "en selvstendig organisasjon av småbrukere, småbønder og skog- og landarbeidere i Oppland fylke, organisert av C. i 1906 som eget parti, det såkalte radikale folkeparti. (...) I lang tid ble da C. ansett som en slags arbeiderrepresentant, ikke bare av de borgerlige, men også av de sosialistiske representanter i Stortinget." Johan Castberg foreslo etableringen av Sosialdepartementet, var sentral i forbindelse med vedtak av lov om småbruk og boliglån, arbeidervernloven, sykeforsikringsloven, loven om barneforsorg, om arveretten til barn født utenfor ekteskap ("Castbergs barnelover") og skilsmiselloven.

2. Stortingsforhandlinger 1906, Foreløpige uttalelser om statsbudgetet, s.2341. For å begrunne forslaget refererte Johan Castberg artig nok til "en uttalelse af nuværende statsraad Arctander". Det var Sophus Arctanders berømte svar til Emil Stang fra 1889, da Stortinget første gang tok initiativet til en statistisk undersøkelse av forbruket av kaffe, sukker og parafin: "Jeg kjender en mann med kroner 6 000,00 i indtægt, som fører det nøiaktigste regnskab over alle sine indtægter og udgifter, og derfor kan prestere fuldt bevis for, hvad han betaler i told, og jeg har sett nøiaktige opgaver over, hvad en arbeiderfamilie med kr. 600,00 i indtægt betaler, og der er efter dette for mig ikke det mindste tvil om, at det nuværende beskatningssystem gjennem disse opgaver viser sig at være uretfærdigt" og "Det er gudskelov ikke saa, at efterhvert som der tjenes mere, bruges dette opp til anskaffelse af toldbare artikler." Fra å være en merkesak for Venstre, hadde avskaffelsen av toll på varer som inngikk i det daglige forbruk blitt en sak for arbeiderrepresentantene. Ved valget i 1903 hadde Det norske Arbeiderparti fire representanter på Stortinget. I 1906 ble ti representanter for Det norske Arbeiderparti valgt, i 1909 11.

3. Edvard Hagerup Bull, (1855-1938) cand. jur. 1876, byråsjef i Finansdepartementet 1882, Finansminister for Høyre fra 11. mars 1905 til 7. november 1906.

4. St.med. nr. 15. (1905-1906) *Angaaende spørgsmaalet om en extraordinær forhøielse af indkomstsken til staten*, s.6.

5. Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Kopibog 1, 1906 nr.101, jnr. 4324/1906, pagina 750.

6. Regnskapene er publisert som Bilag 1 i NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909.

7. Torkel Halvorsen Aschehoug (1822-1909), professor i lovkyndighet 1862, fra 1870 i statsøkonomi og statistikk (Schweigaards etterfølger). Bredo (Henrik von Munthe af Morgenstjerne (1851-1930), professor i statsrett og økonomi fra 1899. Oskar Gustav Jæger (1863-1933), professor i sosialøkonomi.

8. Nicolai Rygg (1872-1957), cand. jur. 1894, først ekstraskriver, fra 1898 sekretær i Det statistiske Centralbureau, i 1907 universitetsstipendiat og fra 1910 professor i statsøkonomi og statistikk, i 1913 direktør i Det statistiske Centralbureau og fra 1920 direktør i Norges Bank. Ifølge Gunnar Jahn var Nicolai Rygg før 1907 "i realiteten (...) direktør Kiærns nærmeste medarbeider og rådgiver. Han hadde en fri stilling og var ikke som de andre bundet til å arbeide med en bestemt del av statistikken". *Norsk biografisk leksikon*. Bind XII. Oslo 1958, s. 49. Det finnes ikke underlagsmateriale i Statistisk sentralbyrås arkiv som kaster lys over drøftingene mellom Aschehoug, Jæger, Morgenstjerne og Rygg. Det kan skyldes at disse drøftingene skjedde mens Rygg var universitetsstipendiat.

9. NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909, Bilag 22, s. 40.

10. Det er ikke sikkert at svarprosenten var så lav som tallene isolert sett tyder på. Det forutsetter at lensmennene distribuerte de 14 645 skjemaene til 14 645 husholdninger på landet og at magistratene distribuerte alle 12 110 skjemaene til 12 110 husholdninger i byene. Men under enhver omstendighet var det svært få skjema som ble fylt ut. Det er mulig at det er spørsmålet om husholdningens samlede inntekt som har gjort husholdningene svært tilbakeholdne med å svare, dette var før selvangivelsen ble innført og forklarer i så fall også hvorfor svarvilligheten var større i 1888 enn i 1906.

11. Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Sjetten Bind, Sjetten Hæfte, *Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 1. Afdeling: Byarbejdere*, København 1900 og Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Ellevte Bind, Andet Hæfte, *Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 2. Afdeling: Landarbejdere*, København 1901.

12. Nicolai Rygg forsøkte også å "reducere tallene til en fælles enhet" og brukte ikke "den grove beregning, hvorefter barn regnes som 1/2 voksen". Ryggs generalnevner ble, som den danske, beregnet ut fra det daglige stofforbruk. "En voksen mand regnes = 3,6 enheter, voksen kvinde til 3,0 enheter, barn ved fødselen til 1, stigende med 1/10 hvert aar, indtil 26-aars alderen for mænd, 20-aars alderen for kvinder." NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909, s. 7*.

13. Dokument nr. 25 (1909) Fra budgetkomiteen og toldkomiteen. *Angaaende bevilgning til en komite for at undersøge spørgsmaalet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m.*

14. De viktigste endringene i beskyttelseskollen fra 1897 til 1905 var: Hornkegg med vekt over 240 kg 5 øre pr. kg, kjøtt urøkt 10 øre pr. kg, flesk urøkt fra 1897 10 øre pr. kg, fra 1905 15 øre pr. kg, smør fra 1896 10 øre pr. kg, fra 1898 15 øre pr. kg, poteter 50 øre pr. 100 kg. Før 1897 var ingen av disse varene belagt med toll.

15. Anders Buen (1864-19) typograf, deltok i typografstreiken i Kristiania i 1889, fra 1898 redaksjonssekretær i Social-Demokraten, (Ludvig Meyer var redaktør), fra 1900 redaktør. Fra 1903 redaktør av *Ny Tid* i Trondheim, fra 1906-21 stortingsmann fra Trondheim, i de siste perioder stortingspresident.

16. Indst. S. XXXV (1909) *Indstilling fra den kombinerede budget- og toldkomite forat undersøge spørgsmaalet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m.*

17. Stortingsforhandlinger (1909) s. 3163.

18. Wollert Konow (1847-1932) godseier i Ringsaker 1882-1924, stortingsmann 1882-91 og 1895-1924. Tilhørte i sin ungdom Venstres radikale fløy. Seinere øvet han som finans- og budsjettkomiteens formann sterk konservativ innflytelse i alle finansspørsmål.

19. NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909.

20. NOS. V.8. Socialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania til- ligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge. Kristiania 1906.

21. Det som kjennetegnet "syfaget" var at det i "alleregentligste forstand" foregikk i en "Småbedrift". Det gjorde innsamlingen av oppgaver vanskelig fordi det gjaldt å få med syersker som arbeidet på små systuer eller for seg selv. "Syerskene trøffes ikke samlet, men de maa eftersøges en for en fra Hus til Hus. Det er heller ingen let Sag at finde dem. Nogen veiledning havde man vistnok i den kommunale Folketællings Lister, men da mange Syersker hyppig skifter Bolig, staa man uden Hjælp." Men sorgene var ikke over om riktig adresse ble funnet, for det var "meget ofte vanskelig at træffe vedkommen- de hjemme". Det gjaldt spesielt for syersker som arbeidet på "Værksteder eller Systuer" og som sydde "ude i Familier". De kom fra arbeid først seint på kveld og "hyppig maatte Besøget gjentages flere Gange før Schemaet kunde erholdes udfyldt". En annen vanske- lighet var at på mange syersker virket en "saadan social Undersøgelse (...) som noget fremmed" og "det Hele" måtte forklares for dem "før de stille sig imøtekommende". Men også de som var villige til å gi opplysninger, hadde vanskeligheter med å gjøre det siden bare et fåtall førte regnskap over inntekter og utgifter. Særlig fra dem som sydde hjemme hos folk, var det problematisk å få inntekts- oppgaver, også de som var ansatt hadde vansker med å oppgi riktig årsinntekt fordi det i løpet av et år var vanlig med et varier- ende antall ukers arbeidsledighet.

22. De syerskene som hadde større utgifter enn inntekter var enten unge jenter som bod- de hjemme hos sine foreldre eller så hadde de "Fattighjælp" eller "Gaver fra forskjellige Hold". Nicolai Rygg utelukket heller ikke at enkelte hadde "Biindtægter af forskjellig Art, som de ikke vil være bekjent af". Det er un- derlig at Rygg nevner dette for i et vedlegg til undersøkelsen av syerskenes økonomiske og sosiale kår, kalt "Arbeidende Kvinder og Prosti- tution", viser han at den utbredte oppfat- ning om at mange syersker trakk på gata var feilaktig. Den sosiale bakgrunnen til de prostituerte var kartlagt av forstanderen ved Kristiania Arbeidsanstalt, Arne Omsted. Han hadde systematisk "samlet Oplysninger fra de i Anstalten indsatte Piger, idet han har exa- minert dem om deres Liv og de Aarsager, der har ført dem ind i Prostitutionen".

23. Nicolai Rygg gjengav et brev fra en 47 år gammel syerske som hadde en liten "Dame-

sømsforretning". Hun skrev bl.a.: "Da jeg er mine 86-aarige Forældres og en syg Søsters Forsørger, saa har jeg for at klare Tilværelsen stadig maattet sælge bort mine Eiendele, og Kosten har siden 1896 bestaaet af to Gange daglig Havregrynsgrod, kaffe og tørt hjem- mebagt Brød. Aldrig Smør, Ost, Fisk eller Kjød i Huset. Dette Kosthold, hvortil kommer Kundernes stadige Nedrykkelse af Arbeids- pengene, til Trods for deres fulde Tilfredshed Aar efter Aar med det udførte Arbeide, gjør, at jeg selv ikke længere er saa sterk og udhol- dende som før, og jeg finder, at Kjølesøm er den mest fortvilede Levevei. Hjælp ikke mit medfødte gode Humør og Evnen til at se de formaaende Kunders Smaalighed i et mun- tert Lys, saa orkede jeg ikke at holde ud, men jeg er jo nødt til at staa i denne Levevei, saalænge mine gamle Foreldre lever, for at kunne være i Huset om dem i deres stadige Alderdomssvaghed. Havde ikke dette tvunget mig, vilde jeg tusen Gange heller tjent mit Brød som Tjenestepige." Rygg føyde til at kvinnen i 8 år hadde "tilbragt Natten på Sybordet i Systuen af Mangel paa bedre Soveplads."

24. Syerskene utgjorde en spesiell, men slett ingen liten gruppe. Ved folketellingen i 1900 var 26 021 kvinner sysselsatt i "smaaindust- riell søm", 14 120 på landet, 3 958 i Kristia- nia og 7 943 i andre byer. Gruppen bestod av både ansatte (lønnsarbeidere) og selvstendig næringsdrivende. Undersøkelsen viste at det ofte var de som forsøkte å slå seg fram som selvstendig næringsdrivende som levde under de usleste kår (se note 23). Industrialiserin- gen av skredderfaget skjedde mellom 1860 og 1870, det var først da Isak Merritt Singers symaskin (oppfunnet i 1850) fikk betydelig utbredelse i Norge.

25. En annen kilde til opplysning om forbruk av mat og drikke er Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris*, For- søg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til "Statsøkonomisk tidsskrift" 2det hefte 1896, Kristiania 1896. Amund Helland gav tall for forbruk av matvarer, både verdi og mengde- tall, pr. individ i 1893 for Norge og Paris. Metoden Helland fulgte bestod i at han tok produksjonstillene, trakk fra eksporten, la til importen og reduserte mengdetallene for de forskjellige vareslagene til "den form, hvori de kommer i gryden" og delte til slutt på an- tall individer. Problemet med slike undersø- kelser er at en del matvarer, f.eks. poteter, sukker, melk og mel konsumeres industrielt, og det var ingen enkel sak skjønnsmessig å fastslå hvor mye det utgjorde. En slik tabell kan heller ikke si noe om hvordan utgiftene til bestemte matvarer varierte med inntekt.

På den annen side gav sammenstillingen opp- lysninger om hvor mye mat- og drikkevarer som var tilgjengelig for befolkningen, og hvor mye som ville tilkommet hver enkelt hvis alle fikk like mye. Når det gjelder sammenlikningen som Amund Helland fore- tok mellom Norge og Paris (det gis også en sammenlikning av forbruket av mat i Norge og Ungarn), kan det gås ut fra at feilkildene, (med ett unntak; det må antas at antall tilrei- sende til Paris var langt høyere enn antall tilreisende til Norge), var de samme og at tallene derfor uttrykker reelle likheter og forskjeller i forbruk. Pariserne brukte mer kjøtt, fjærkre og vilt, egg, grønnsaker, frukt, sjokolade, vin og brennevin enn nordmenne- ne. Nordmennene brukte imidlertid mer flesk, fisk, smør, ost, brød og kornvarer enn pariserne. Helland forklarte en del av for- skjellene i forbruket, bl.a. det høyere forbru- ket av melk i Norge med at befolkningens alderssammensetning var forskjellig i Paris og Norge. Normennenes utgifter til mat og drikke slik Helland hadde beregnet det, var 115,24 kroner, mens pariserne brukte 504,58 pr. år til mat og drikke.

Tabell 1* Forbruk pr. individ i Norge og Paris. 1893. Kilo

	Norge	Paris
Kjøtt	25,05	63,82
Flesk	18,09	12,22
Hestekjøtt	0,45	0,68
Fjærkre og vilt	0,74	8,92
Fisk	18,63	8,04
Smør	9,57	7,74
Ost	7,55	5,03
Egg	1,48	7,75
Brød og kornvarer	222,64	157,85
Ris og sago	1,44	6,46
Frukt	9,00	35,92
Poteter	144,00	22,20
Grønnsaker	10,30	117,80
Sukker	9,40	13,29
Kaffe	3,78	3,24
Sjokolade	0,094	1,51
Te	0,043	0,032
Krydderier og salt	7,26	13,71
Tobak	0,89	1,57
Melk, liter	158,8	60,35
Vin, liter	0,86	210,82
Øl, liter	15,32	12,89
Sider, liter	-	1,83
Brennevin 45%, liter	3,38	9,02

Kilde: Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris*, Forsøg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til "Statsøkonomisk tidsskrift" 2det hefte 1896, s. 57.

26. Utviklingen i forbruket av kaffe, sukker og lysolje er av interesse ikke bare fordi varene var kasseartikler. I det nittende århundret innebar utbredelsen av dem spredningen av pengeøkonomi. Kjøp av kaffe, sukker og lysolje knyttet den mest avsidesliggende plass til et marked. Dette markedet hadde en annen side, både sukker og kaffe ble, stort sett, dyrket i koloniene på plantaser, ikke sjelden med slaver som arbeidskraft. Kaffebusken fantes opprinnelig i Arabia. I det 17. århundret ble det anlagt plantaser i Indonesia, i det 18. århundret på De vestindiske øyer og i Mellom-Amerika, noe seinere i Sør-Amerika. Forbruket av kaffe fortrenget forbruket av brennevin, og fungerte som den store tørrleggeren. Kaffens evne til å nedsette trangten til søvn og til å skjerpe sansene gjorde den til en perfekt pietistisk drikk da industriarbeidet, som forutsatte edru og årvåkne arbeidere, oppstod. Jf. "Kaffen og den protestantiske etik" Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken og fornuften. Nytelsesmidlene i historien*, Oslo 1981. (s. 25-93). Forbruket av kaffe ble fordoblet i Norge fra 1831-35 til 1841-45 da det steg fra én til to kilo pr. innbygger pr. år. Clemens Bonifacius (pseudonym for Peter Christen Asbjørnsen), hevdet i sin *Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog*, Kristiania 1864, at kaffen inngikk i det daglige forbruk "idet mindste hører den i de fleste Ægne af Landet til dem." (s. 19). Asbjørnsen var klar over at kaffen erstattet alkoholholdige drikkevarer. Det var blant annet blitt en skikk blant kvinnene at de brukte "formeget baade Tid og penger paa Kaffe og Kaffeslaberas", men "(d)et maa ogsaa medgives, at der er meget bedre, at de drikke Kaffe til Snakket end (...) Vin og Sukkerbrændevin, som Holberg fortæller var Skik paa hans Tid." (s. 20) Ludvig Holberg (1684-1754) undret seg ustanselig over at det med kaffen ble mulig å sitte på kro uten å bli full. Han drøftet bruken av kaffe i *Barselstuen*, i 3. akt av *Jean de France* og i *Peder Paars* 1. bok, men også i Epistel nr. 1, som nok er det sted Asbjørnsen siktet til. Her heter det bl.a.: "Nu kan vore Hustruer og Døttre gjøre 10 Visitter en Eftermiddag, og komme gandske ædreue tilbage. Dette kunde ikke skee i gamle Dage, da man intet andet havde at byde de besøgende, uden Gylden-vand, Sek, Spansk-bitter-Vin, Luttendrank, og andet, hvor-af et Fruentimmer maatte i det mindste pimpe litt paa hvert Sted." Her sitert etter Knud O. Møller, *Stimulanser*, Norsk redaksjon Jens Dedicen, Oslo 1947, s. 83. Troels-Lund hevdet i *Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede*, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 13f at kaffen "frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende." Troels-

Lund mente at kaffen i løpet av det 19. århundret ble "den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkende Forhold ofte erstatter al anden Varm Mad." Utbredelsen av kaffe ble også satt i sammenheng med forbedringer i belysningen; "man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og derved Forbrændningen, og Samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsatt Virksomhed."

27. I *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Økonomi*. Kristiania 1876, gir Ole Jacob Broch en rekke interessante opplysninger om forbruket i husholdningene, boka er langt på vei den eneste systematiske kilde for utviklingen av forbruket i det 19. århundret. Boka er blitt berømt blant annet fordi Ole Jacob Broch i forordet opplyste at den var skrevet på 10 uker. Grunnen til at O. J. Broch kunne skrive ei bok på godt og vel 300 sider på 10 uker var at han tidligere hadde gitt ut *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1867-1871*, Kristiania 1871. O. J. Broch skrev bl.a.: "Næringsmidlene ere på landet væsentlig Melspiser, dels tillavede som Velling eller Grød, dels som Brød, samt Poteter, tilligemed saltet Sild, i mindre Grad saltet eller speget Kjød og Flesk, og endelig i betydelig Mængde Melk; ved Kysten desuden fersk Fisk." (s. 25) "Fladbrødet var for ikke længe siden det almindeligste Brød på Landet og benyttedes også ofte i Byerne. Det begynder nu i de bedre Fladbygger mere at fortrænges af Rugbrødet, og i Byerne er det nu en Sjældenhed. Fladbrødet leverer, som bagt af ugjæret Deig, mere Næringsstof af den samme Mængde Mel end det gjærede Brød. Det er også vel-smagende. Det belægges, fornemlig når det spises til Kaffe, ofte af Almuen, navnlig i Fjeldbyggerne med en uforholdsmæssig Mængde Smør." (s. 25) "Grød er den daglige Hovedret for den norske Almue, navnlig på Landet, og dens gode Tillavning er en Hovedfordring, der stilles til en dygtig Husmoder. Til Grøden anvendes hovedsagelig Bygmel, undertiden Havremel, i Byerne dog også Rugmel. I Gjennemsnit regnes, at der for hvert Individ af Almuen på Landet, Mænd og Kvinder, Voxne og Børn, fortæres årlig henimod 80 kilogram Mel i Form av Grød. Til Grøden spises skummet Melk, helst sur. Grøden tilsættes undertiden en Del mel, efter at Gryden er tagen af Ilden og Kogningen ophører, for derved at frembringe en større Fast-

hed, og gjøre den mere skikket til at medtages som Nistemad eller Skræppemad, "Nævergraut", til aflægsne Arbeidssteder." (s. 25) O. J. Brochs bemerkning om skikken med å tilsette mel i grøten etter at den var tatt av varmen, viste til grøtstriden som hadde rast ti år tidligere. Peter Christen Asbjørnsen hevdet i sin *Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog*, Kristiania 1864, at "(m)ange Steder, næsten overalt paa Vestlandet, er det Skik at stampe en Mængde raat Mel i Grøden, efterat Gryden er taget af Ilden" (s. 26). Det rå melet gikk, ifølge Asbjørnsen, tvers gjennom fordøyelsessystemet uten at næringsstoffene ble suget opp. "Dette tab", fortsatte han, "er ogsaa en stor Sag, naar det regnes med for en daglig Kost over hele eller en stor Del av Landet. Folk, som nøie kjende Stellet og levemaaden Omkring i Bygderne, have troet, at Tabet bør settes til en Sjettedel af det Grødmel, som bruges, og det bliver ingen ringe Pengesum hverken for Landet eller for den enkelte Familie eller Hushold." (s. 27) Eilert Sundt tok i "Folkevennen" skarp avstand fra Asbjørnsens påstand om at kvinnene ikke skulle kunne koke grøt. Han mente at Asbjørnsen hadde misforstått fordi han ikke kjente forskjellen på "turmala og råmalamjøl". (Her sitert etter Mimi Sverdrup Lund, *De frigitte Hender*, Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814, 2. utgave, Oslo 1942, (s. 39f.)) Om forbruket av matvarer generelt hevdet O. J. Broch: "I Gjennemsnit for den hele befolkning kan det årlige Forbrug af Kornvarer til Menneskeføde, reduceret efter Ernæringsverdien til Byg, ansættes pr. Individ til 3 Hektoliter eller 190 Kilogram, af Poteter til 2,8 Hektoliter eller 200 Kilogram, af Kjød og Flæsk, Benen medregnede, til 25 Kilogram årlig. Over Forbruget af Fisk mangle de til en Beregning fornødne Data, men kan i Gjennemsnit for det hele Land antages mindst at være omtrent ligesåmeget i Vægt som for Kjød og Flesk, altså mindst omtrent 25 Kilogram årlig. Forbruget af Melk, dels umiddelbar som sådan, dels til Velling, dels som Fløde, Smør og Ost ansættes til 400 Liter årlig. Særlig af Smør kan det årlige Forbrug i Gjennemsnit ansættes til mellom 15 og 20 Kilogram pr. Individ. Dette Forbrug er dog kun et Gjennemsnit for det hele Land. I Fjelddalene er Forbruget af Kornvarer meget mindre, måske neppe det halve af Gjennemsnitsforbruget, derimod Forbruget af Kjød og navnlig af Melk og Melkeprodukter betydelig større. I Kystdistriktene er Forbruget af Kjød betydelig mindre, derimod af Fisk betydelig større end i det Indre af Landet." (s. 29f) Om boligene opplyste O. J. Broch: "Beboelseshusene på Landet ere nu næsten overalt forsynede med Jernovne til Opvarming, og ofte tillige med

Kogeovne af Jern. Det ældre åbne Ildsted, Peisen, og den åbne Skorsten har mere og mere måttet vige for Nødvendigheden af at indskrænke Forbrugen af Brænde med den aftagende lette Adgang til samme. Samtidig have de lavere Jernpriser og lettere Adgang til Forsyning med hensigtsmæssigt konstruerede Opvarmnings- og Koge-Apparater lettet Overgangen til en bedre Ekonomi i denne Henseende." (s. 21f) Troels-Lund hevdet i *Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede*, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 6 om grøtens opprinnelse i Norden: "En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at knuse og male det til Mel mellem to Stene og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, *Grød*, er den ældste varme ret, som kendes i Norden." Troels-Lund mente videre som "en blot sproglig Kuriositet" at "'Gryde" er i nær Slægt med "Grød"' i Norden "medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: *pot* er afledet *potage*, Suppe, og *potager* eller *potagere*, Køkkenhage". Troels-Lund bemærket også det følgende merkverdige språklige fenomen. De "siden den ældres Stenalder vundne Fremskridt paa Mad og Drikkes Omraade har den Dag i Dag holdt sig i Danmark. Saa godt som alle benævnes de med en veltillfreds ø-lyd: Kød, Brød, Grød, Fløde, Øl, Smør, Mjød, for ikke at tale om Sammensætningerne: Rødgrød, Øllebrød, Smørrebrød o.s.v." (s. 9.) O. J. Broch viet også et avsnitt til utviklingen på belysningens område i det forrige århundre: "Belysningen i Husene var endnu for en Menneskealder siden meget tarvelig, endog i Byerne og hos Embedsstanden og de mere velhavende Bønder på Landet. Hos Almuen på Landet var det Luen fra Peisen, der gav den for Arbeidet inde i Huset om Vinteren, såvel Morgen som Aften, fornødne Belysning. Ofte benyttedes Stikker hugne af Tyreved, den federe harpixholdige Del af Furetræet, der bleve brændte enten på en Sten eller Jernplade, der undertiden var ophængt under Taget, eller stukket ind i en Sprække i Bordet eller Væggen. Med Talglys, sjelden formstøbte, som oftest lavede ved gjentagen Neddypning i smeltet Talg, var man sparsom, også i Byerne. Endog i Familier i bedre Kår, som Embedsstanden og Købmandsstanden, brændtes sjelden mere end et Talglys, om hvilket da Familien samledes. Voxlys såes daglig kun på de Riges Bord og ved festlige Leiligheter i de Velhavendes Huse. I Kjøkkenet i Byerne og næsten overalt på Landet, hvor anden Belysning end den fra Peisen brugtes, var Tranlampen det sædvanlige Belysningsmiddel. Senere, for omtrent 30 År siden, indførtes først Olielamper med Lampeglas til Befordring af det for Brændingen fornødne Lufttræk efter Framskmanden

Argand's Opfindelse af 1784, og endnu senere de såkalte Moderatørlamper med Urverk til Oliens Oppumpning og stadige Fornylse. Stearinlys og senere Parafinlys begynte for 20 til 25 År siden at blive almindeligere blandt de mere velstående Klasser og fortrængte aldeles Talglyset. (...) I det sidste Tiår ere de mineralske Olier blevene almindelige, og have fortrængt Brugen af Tran, ja endog i høi Grad af Rapsolie. Den første Lading med Parafin indførtes i 1862. Brugen af denne og av den dermed beslægtede amerikanske Jordolie, Petroleum, har derefter tiltaget med rivende Hurtighet. Dette skyldes især den Lethed, hvormed disse Belysningsvædske kunne anvendes i Lamper af simpel og billig Konstruktion. Herved er et helt Om-sving foregået i Husenes Belysning og hermed også i Arbeidet inde i Hus, ja også i Folkets åndelige Oplysning. Disse Lamper lyse nu såvel i Fattigmandens Hytte og i de mest afsidesliggende Fjelddale som i Rigmandens Sale og i Byerne; af simpleste Form og prisbillige hos de første, af elegant Konstruktion og udsmykkede med kostbarere kunstmæssig forarbejdede Fodstykker hos de sidste. De have spredt Dunkelheden i Hytterne, fremkaldt Liv og Virksomhed, fremkaldt Håp og Hygge, hvor tidligere den lange Vinteraften blev hendøset af Mangel på Lys, i høi Grad lette Skoleundervisningen også om Vinteren, og opmuntret til Læsning og herved til Vedligeholdelse av Skolens Lærdomme og til den almindelige Oplysnings Fremme. Få Opfindelser have så hurtigt udbredt sig over Landet, og frembragt den store Nytte i enhver Retning som Parafin- og Petroleumsolien." (s. 43f)

28. Det er tallene for kjøtt for fiskerfamilien i Finnmark som volder problemer idet det er oppgitt 100 kilo kjøtt. Dette har etter all sannsynlighet vært reinsdyr, sau eller geit. Tabell 2* er utregnet på grunnlag av opplysninger i Toldinspektør L. J. Vogt, *Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug*, Kristiania 1877. Vogt gav tall for årlig forbruk for de viktigste matvarer og klær, men ikke utgifter til f.eks. husleie og brensel. Han gav tall for fire husholdninger: En arbeiderfamilie med tre barn i Kristiania, en arbeiderfamilie i Tvedestrand med fire barn, En fiskerfamilie i Finnmark med "3 å 4 Børn" og en "Husbondskarls-Familie paa Hedemarken" med tre barn. Selv om tallene nok kan ha mange svakheter, stemmer f.eks. tallet for forbruk av mel, kjøtt og fisk godt med de tallene O. J. Broch antydte (se note 27).

Tabell 2* Forbruk pr. individ pr. år. 1874.

Kilo	Pr. individ
Mel	207,1
Gryn og ris	4,3
Smør	8,6
Sukker	3,0
Sirup	2,2
Poteter	81,3
Kaffe	4,2
Jordolje, liter	5,0
Talglys	0,4
Grønnsåpe, liter	2,4
Salt	21,2
Kjøtt	20,4
Flesk	4,7
Ost	0,8
Stoffer av ull	2,4
Stoffer av bomull	2,3
Skotøy	1,4

Kilde: L. J. Vogt, *Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug*. Omregnet fra pund, potter og tønner på følgende måte: 1 pund (498,11 gram) er satt lik 1/2 kilo, 1 potte (0,965 liter) er satt lik 1 liter, 1 tønne (138,97 liter) mel er satt lik 110 kilo mel, 1 tønne poteter er satt lik 75 kilo og 1 tønne salt er satt lik 150 kilo.

29. Ole Jacob Broch, *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhetstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi*. Kristiania 1876. s. 41.

30. Opprinnelig omfattet begrepet om en husholdning en rekke familier, jf. gresk oikos, husholdning eller å husholde, som danner roten til ordet økonomi.

31. Sammensetningen av utgiftene til de seks arbeiderfamiliene i Kristiania i 1906 sammenliknet med tallene for arbeiderne i forbruksundersøkelsen fra 1958 viser en forbløffende likhet. Riktignok utgjorde utgiftene til mat 52,2 prosent i 1906, mens det tilsvarende tall i 1958 var 40,6 prosent, men når det gjelder utgiftene til mat må det tas hensyn til at 1906-husholdningene bestod av 5,5 personer, mens arbeiderhusholdningen i 1958 bestod av 3,19 personer. Utgiftene til både alkohol og tobakk, bolig og innbo og klær og skotøy utgjør om lag samme andel av alle utgiftene i 1906 som i 1958. Bortsett fra posten for mat er det posten for andre utgifter, det vil si reinhold, personlig pleie, helsepleie, transport, fornøysler, radio, sport, aviser, bøker, utdanning, leid hjelp til hjemmet, forenings- og forsikringsutgifter og andre utgifter som har endret seg mest, fra å

utgjøre bare 9,9 prosent i 1906 utgjorde den 24,1 prosent i 1958. Utgiftene til transport og fornøyelser økte mest. I 1958 var skattene med som utgift, de er utelatt i tabell 3* (i 1958 utgjorde de direkte skattene for arbeiderne om lag 13 prosent av alle utgifter). De direkte skattene var som en forbruksutgift også i tallene for 1906, men siden de utgjorde en svært liten del av de totale utgiftene (om lag et par prosent av inntektene) er de ikke holdt utenfor for tallene fra 1906, men utgjør en del av posten Andre utgifter.

Tabell 3* Utgifter for arbeiderhusholdninger etter hovedposter. 1906 og 1958. Prosent

	1906	1958
Mat	52,2	40,6
Alkohol og tobakk	4,3	3,9
Bolig og innbo	22,8	18,7
Klær og skotøy	11,2	12,6
Andre utgifter	9,9	24,1

Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909. NOS A 7, Forbruksundersøkelsen 1958, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, 1958. I Sidney Pollard, Penger og ressurser, Det 20. århundres økonomiske historie, Oslo 1994, 31f. heter det om utviklingen av forbruket og detaljhandelen: "De nye produktene på begynnelsen av 1900-tallet tok sikte på et massemarked, og lønnsomheten var avhengig av et høyt produksjonsvolum som reduserte produksjonsomkostningene per enhet. Til tross for denne kostnadsreduksjonen, var mat og bolig fortsatt de største postene på lavinntektsgruppenes privatbudsjett. Lønningene steg, spesielt i Nordvest-Europa og i det nordøstlige USA. Dette skyldtes økt sysselsetting i en betydelig mer produktiv industri, fagorganisering av arbeidsstyrken, samt for Nordvest-Europas vedkommende, en nedgang i familiestørrelsen. Like viktig var prisen på matvarer i Amerika, samt i Storbritannia og i Danmark, de eneste europeiske land som ikke skjermet landbruket mot import. Fallet i matvareprisene i perioden 1875 til 1900 skyldtes veksten i verdens totale forsyninger og lavere transportutgifter mellom kontinentene etter at de nasjonale jernbanesystemene var fullført og skipsfarten var effektivisert. Hvor viktig det var at prisene sank på matvarer, sett i forhold til fabrikkproduserte gjenstander (som også falt i pris), fremgår av forbruksmønstrene. En britisk arbeiderfamilie hvor familiefaren tjente 78 pund i året, den gang ansett som en "bra lønn", brukte 41 prosent av inntekten til mat. På kontinentet, hvor landbruksnæringen

var beskyttet, var forholdstallet høyere. En belgisk familie med tilsvarende inntekt brukte 61 prosent på mat. I Tyskland var tallet 57 prosent, og i Frankrike 56 prosent." Av de mange forbruksundersøkelsene som ble gjennomført i Europa ved århundreskiftet kan nevnes: **Storbritannia:** D. Davies, *Case of the Labourers in Husbandry*, 1795, 133 husholdningsbudsjetter fra England, Wales og Skottland. F. Morton Eden, *The State of the poor, Returns of expenditure by working men*, Labor statistics, 1889. Inneholder 34 ukeregnskaper. Charles Booth, *Life and labor of the people of London*, 1892, gir 30 husholdningsregnskaper for 5 uker. *Cost of living of the working classes*, inneholder 1 944 regnskaper ført i ei uke. **Tyskland:** Kaiserliches Statistisches Amt, *Erhebung von Wirtschaftsrechnungen minderbemittelter Familien im Deutschen Reiche*, Berlin 1909, gir 852 husholdningsregnskaper. Else Conrad, *Lebensführung von 22 Arbeiterfamilien Münchens*, München 1909. Trief, *Die wirtschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien*, Breslau 1876, inneholder 235 regnskaper. **Frankrike:** *Cost of living in French towns*, London 1909, inneholder 5 605 arbeiderregnskaper. **USA:** 18. annual report of the Commissioner of Labor, *Cost of living and retail prices of food*. Washington 1904, inneholder oppgaver fra 25 400 familier, men bare et fåtall bygger på husholdningsregnskaper. **Finland:** Arbetsstatistik XIII, *Undersökning af Yrkesarbetares Lefnadsvillkor i Finland 1908-1909*, Helsingfors 1911, omfatter detaljerte regnskaper ført gjennom et helt år for 380 husholdninger. **Sverige:** *Tjenare, Statare och Torpare*, En del statistiskt material till jordarbetarfrågans lösning, upphemtadt, granskadt och sammanställt av Urban v. Feilitzen (Robinson) Stockholm 1890. *Lefnadskostnaderna i Stockholm åren 1907-1908*, Stockholm stads statistiska kontor 1910, bygger på 150 regnskapsbøker. Ved siden av den danske undersøkelsen (se note 11) er det den finske undersøkelsen fra 1908-1909 som er den mest omfattende i Norden med 255 sider analyse og et tabellverk på 213 sider. De finske arbeiderfamiliene førte regnskapsbøker gjennom et helt år, men ble også oppsøkt og intervjuet. Dette gav en rekke "marginalanteckningar i hushållsböckerna" som ble brukt i "tabellverket och texten".

32. NOS A 31 *Forbruksundersøkelsen 1958*, Annet hefte, Statistisk sentralbyrå, Oslo, 1961, tabell VIII, s. 195ff.

33. Byråsjef Einar Normann foretok liknende beregninger i 1920 "etter oppdrag av Finansdepartementet og Det statistiske Centralbyrå". Einar Normanns undersøkelse omtales i

Dokument nr. 15 (1927) *Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge*. Av W. Kent, byråchef i Finans- og Tolldepartementet. Undersøkelsen til Normann, som i store trekk var en ajourføring av beregningene til Nicolai Rygg, ble ikke publisert og har ikke vært tilgjengelig for undertegnede.

34. Arbeiderbevegelsens historie i Norge, 2, Øyvind Bjørnson, *På klassekampens grunn* (1900-1920), s. 440f.
35. Se *Samfunnsspeilet*, Nr. 2 /1996, s. 49 note 31.
36. Her sitert etter W. Kent, *Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge*, s. 5.

Espen Søbye er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk.